

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

На правах рукопису

БОТВИННИК ОКСАНА ІГОРІВНА

**ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
КАЗКИ У РОЗВИТКУ ЕКСПРЕСИВНОГО
МОВЛЕННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ**

Спеціальність: 012 Дошкільна освіта
Освітня програма Дошкільна освіта
Робота на здобуття другого (магістерського) рівня «Магістр»

Науковий керівник:
**ФЕНКО МАРІЯ
ЯРОСЛАВІВНА**
кандидат філологічних наук,
доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № _____
засідання кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
від _____ 2024р .
В.о.завідувача кафедри
(_____)
(підпис)

ГАВРИШ Н.В.
ПІБ

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КАЗКИ У ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ	9
1.1. Видатні педагоги про використання казки у вихованні й навчанні дітей	9
1.2. Жанровий діапазон та пізнавально-виховні можливості української народної казки	17
1.3. Експресивна лексика. Експресивне мовлення. Засоби виразності (тропи) у казкових текстах	26
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ У НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З МЕТОЮ РОЗВИТКУ ЇХ ЕКСПРЕСИВНОГО (ЕМОЦІЙНОГО) МОВЛЕННЯ	37
2.1. Розвиток мовлення дошкільників як один з основних напрямів навчально-виховної діяльності закладу дошкільної освіти	37
2.2. Особливості експресивного (емоційного) складу мовлення старших дошкільників (констатувальний експеримент)	47
2.3. Теоретичне обґрунтування формувально- експериментальної методики	61
2.4. Добір казкових текстів щодо експериментальної роботи за лінгводидактичним критерієм	66
2.5. Лінгводидактична модель розвитку експресивного мовлення дітей за допомогою казкових текстів	73
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	96
ДОДАТКИ	104

ВСТУП

Актуальність дослідження. Ідеї модернізації дошкільної освіти спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку, самореалізації кожної дитини, формування її компетентності та ціннісного ставлення до світу, до самої себе. Саме на це орієнтує педагогів Базовий компонент дошкільної освіти, державна Базова програма розвитку особистості у дошкільному віці, методичні рекомендації, що розробляються до неї, спираються на життєві досягнення дитини, на високу культуру педагогічних оцінок та узгодження їх із самооцінкою самого дошкільника.

Державні документи [6;25;50] у галузі дошкільної освіти головним завданням сучасного дошкільного освітньо-виховного закладу визначають всебічний гармонійний розвиток особистості дитини. Чільне місце в цьому процесі належить розвиткові мовлення дитини. Педагоги мають віднаходити ефективні форми, засоби та методи, спрямовані на покращення звуковимови в дошкільнят, збагачення словника, вдосконалення граматичної будови висловлювань, формування зв'язного мовлення, на розвиток пізнавальної активності й допитливості.

Мова – невичерпне багатство, яким природа обдарувала людину. Його можна примножити, а можна й непомітно розгубити. Тож перед вихователями і вчителями, методистами завжди стоїть завдання: прищепити дитині любов до слова, навчити її чітко, красиво і влучно висловлюватись. Формування культури мовлення і спілкування дітей є одним із пріоритетних напрямів роботи у ЗДО.

Проблеми лінгводидактичної роботи з дітьми дошкільного віку досліджувались у різних напрямках. Зокрема, питання збагачення словника дітей раннього дошкільного віку розглядали Гербова В.В., Ляміна Г.М., Розенгарт-Пупко Г.Л., дошкільного – Бавикіна І.Н., Богуш А.М., Гавриш Н.В., Непомняща І.М., Ляховська Ю.С. та ін. Особливості становлення і розвитку словника дітей впродовж дошкільного дитинства

стали предметом досліджень Іваненко А.П., Коніної М.М., Коник В.І., Кудикіної Н.В., Луцан Н.І.

Неоціненне значення для розвитку інтелекту, особистості, моральних якостей дитини, а також мови і мислення є художнє слово, зокрема неоціненний скарб народу – усна поетична творчість, адже вона зберігає духовні скарби свого етносу і всього людства. Спілкування з фольклорним твором – це особливе таїнство, яке збагачує душу.

Художнє слово є ефективним засобом розширення кола дитячих уявлень про природу і довкілля, збагачення запасу різногалузевих знань, а також морального та емоційно-ціннісного розвитку. Водночас будь-який фольклорний твір стимулює мовленнєву й інтелектуальну активність дитини, її уяву та фантазію, є для маленького читача (слухача) об'єктом цілеспрямованих спостережень, елементарного аналізу, творчих дій.

"Усна творчість нашого народу багата і різноманітна. Найпопулярнішим жанром серед дітей є казка. У ній гармонійно поєднуються реальне й фантастичне, зачаровуючи малих красою українського слова – мудрого, доброго, оптимістичного. Споконвіку старші покоління передавали в казках своїм нащадкам власний світогляд, морально-етичні та естетичні принципи, мрії про нездоланність добра і правди, про щасливе життя" [8].

"Значення казок у вихованні дітей важко переоцінити. Це не лише скарбниця народної мудрості, а й невичерпне джерело розвитку емоційної сфери і творчого потенціалу дитини. Казка збагачує соціальний і предметний досвід, живить комбінаторну здатність розуму, показує способи розв'язання моральних суперечностей і, до того ж у ній завжди перемагає добро. Казки, при наявності багатого й різноманітного змісту, відзначаються великою простотою й дохідливістю, емоційною силою, майстерним розгортанням сюжету, яскравою образністю й мовою" [9].

Використання лексичних засобів української народної казки у роботі зі старшими дошкільниками сприяє розвитку у дітей мовлення, є важливою

передумовою розширення їх словникового запасу; сприяє оволодінню переносним значенням слова, розумінню можливості його використання у різних ситуаціях тощо.

Видатні педагоги, письменники підкреслювали велике виховне й пізнавальне значення народних казок. Багатство і яскравість українського фольклору, зокрема казки, відзначав К.Ушинський. Про педагогічне значення народних казок високої думки був Іван Франко. Народна казка мала великий вплив на творчість Марка Вовчка, М.Коцюбинського, Лесі Українки. Багато літературних обробок народних казок здійснили П.Тичина, Н.Забіла, І.Нехода, А.Шиян, П.Воронько та ін.

Жанрові особливості різних видів казок представлені у наукових роботах В.Анікіна, О.Бріциної, Н.Ведернікової, Л.Дунаєвської, І.Конки, С.Мишанич, Л.Нікуліна, В.Проппа, Н.Рошияну та ін.

Психологічною наукою було виявлено особливості сприймання і розуміння казки дітьми дошкільного віку (В.Андросова, Л.Гурович, О.Запорожець, О.Соловйова, Н.Циванюк). Казковий текст вивчався філософами як феномен культури (О.Величко). У філологічній науці досліджувались лексичні засоби казки у різних аспектах, зокрема, мовна картина фантастичної казки (С.Лавриненко), структурна форма мовлення персонажів (Т.Вавринюк) тощо.

Проте поза увагою вчених залишилось питання щодо вивчення можливостей казки у розвитку експресивного (емоційного) боку мовлення дітей, їх значеннєвої функції у збагаченні словника старших дошкільників власне казковими експресивними лексемами. А відтак, *темою нашого магістерського дослідження* було обрано „Використання української народної казки у розвитку експресивного мовлення старших дошкільників”.

Об’єкт дослідження: мовлення, мовленнєва діяльність старших дошкільників.

Предмет дослідження: методи і прийоми використання українських народних казок у розвитку експресивного боку мовлення старших дошкільників.

Мета дослідження: розробити, науково обґрунтувати та експериментально апробувати методику і педагогічні умови розвитку експресивного мовлення старших дошкільників засобами української народної казки.

Завдання дослідження:

1. Окреслити пізнавально-виховні можливості української народної казки, її роль у розвитку мовлення дітей.
2. Уточнити та науково обґрунтувати сутність понять „експресивна лексика”, „експресивне мовлення”.
3. Визначити критерії, показники розвитку експресивного (емоційного) мовлення старших дошкільників за допомогою української народної казки
4. Опрацювати й апробувати експериментальну методику використання української народної казки у розвитку експресивного мовлення дітей старшого дошкільного віку

Методи дослідження – теоретичні: вивчення, аналіз та узагальнення педагогічної, психолого-педагогічної, методичної, філологічної, лінгвістичної літератури у межах теми наукового пошуку; емпіричні: цілеспрямоване спостереження за мовленням старших дошкільників, анкетування, бесіда, аналіз навчально-виховних планів вихователів, програм щодо визначення стану досліджуваної проблеми у практиці дошкільних закладів; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний).

Дослідження проводилось у три етапи. На першому етапі вивчалась педагогічна, психологічна, філологічна, лінгводидактична, методична література з теми дослідження, аналізувалася навчально-виховна документація дошкільних освітніх закладів (програми, методичні рекомендації, плани навчально-виховної роботи тощо) з метою конкретизації

предмета і завдань дослідження, визначення пріоритетних напрямів експериментальної роботи.

На другому етапі розроблялася методика використання української народної казки у розвитку експресивного мовлення дошкільників; проводився формуючий експеримент, під час якого перевірялася ефективність опрацьованої методики.

На третьому етапі здійснювався порівняльний аналіз результатів констатувального і прикінцевого етапів експерименту, виявлялися педагогічні умови розвитку експресивного мовлення старших дошкільників за допомогою казкового епосу; теоретично обґрунтовувалися висновки; впроваджувалися результати дослідження в педагогічну практику дошкільних закладів.

Базою експериментального дослідження виступив заклад дошкільної освіти комбінованого типу (ясла-садок) №3 Кам'янка-Бузької міської ради Львівської області. В експериментальному дослідженні взяли участь 46 дітей віком 5-7 років (23 дитини склали експериментальну та 23 – контрольну групи). До анкетування було залучено 7 вихователів.

Апробація результатів роботи відбулася на XI Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Дошкільна освіта: теорія, методика, інновації» 27 листопада 2024 року (шляхом написання тез).

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження: цілеспрямовано досліджено і науково обґрунтовано особливості розвитку експресивного (емоційного) мовлення дітей старшого дошкільного віку за допомогою української народної казки; уточнено поняття „експресивна лексика”, „експресивне мовлення”; визначено критерії, показники, рівні, педагогічні умови розвитку експресивного мовлення дітей засобами казкового епосу.

Практична значущість дослідження полягає у розробці методики використання текстів українських казок у розвитку експресивного мовлення

старших дошкільників. Результати експериментальної роботи можуть бути використані у практиці роботи дошкільних закладів

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ КАЗКИ У ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ

1.1. Видатні педагоги про використання казки у вихованні й навчанні дітей

Народна творчість є особливим засобом узагальнення життєвого і художнього досвіду народу, що передавався усно з покоління в покоління. З виникненням писемності народна творчість не зникла, а продовжує розвиватись, ставши водночас невичерпним джерелом тем і сюжетів для художньої літератури. Не втрачає вона свого значення і як одне з джерел народознавства, як важливий засіб розумового, інтелектуального, морального, естетичного, мовленнєвого розвитку дитини.

Думка про могутній вплив народної творчості на формування позитивних рис особистості зустрічається у багатьох письменників, учених, діячів культури. На величезне пізнавальне та виховне значення фольклору, його здатність приносити велику естетичну насолоду вказували визначні мислителі, педагоги минулого: Г. Сковорода, К. Ушинський, О. Духнович, С. Русова, В. Сухомлинський та ін. Педагоги-теоретики, спеціалісти з дошкільного виховання такі, як О. Усова, Н. Карпинська неодноразово звертались до питання широкого використання народнопоетичної творчості у вихованні дітей.

Проблема народної творчості вперше теоретично ставиться у працях учених XIX ст. – І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського, М. Сумцова, О. Потебні та ін.

Етнографи, історики, мовознавці, літератори, а саме – М. Максимович, Я. Головацький, А. Метлинський, П. Чубинський, В. Милорадович, М. Дерлиця, М. Грушевський, М. Левицький, В. Антонович, М. Лисенко, С. Воробкевич та ін. вивчають, систематизують, публікують різножанрові фольклорні твори.

Широким використанням фольклору відзначається поетична творчість П. Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, Л. Боровиковського, Л. Глібова,

Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Лесі Українки, І. Франка, О. Пчілки та ін.

Проблема використання народознавчого матеріалу, у тому числі високопоетичних народних творів у вихованні підростаючого покоління стала предметом багатьох наукових досліджень нашого часу. Їй присвятили свої наукові праці О. Воропай, Г. Маковей, В. Скуратівський, Ю. Руденко, Т. Науменко, О. Яницька, А. Богуш, Г. Беленька, С. Кириленко, В. Кузь, З. Сергійчук, Г. Сидорко, В. Стільхо, Д. Погребенник, Н. Якімчук та ін. Значний інтерес становлять праці М. Стельмаховича, який вперше в історико-педагогічній науці висвітлив національну систему родинного виховання, педагогічну сутність звичаїв і традицій, де своє особливе місце посідає фольклор.

Багато з того, що виникло у сиву давнину, дійшло до наших днів. Народна пісня, казка, прислів'я, загадка, коломийка продовжують зберігати свій виховний та пізнавальний вплив. Усна народна творчість служила і служить народові мудрим помічником у вихованні й навчанні підростаючого покоління.

Один із найдавніших жанрів фольклору – народна казка.

Слухаючи і переказуючи казку, маленькі громадяни не лише пізнають дива природи і закони суспільного життя, а й розвиваються духовно; збагачується лексика дитини, удосконалюється мовлення, формується художнє чуття. Казки стають дітворі добрими друзями й порадиниками чи не з коліски. У казці гармонійно поєднується реальне і фантастичне, зачаровуючи малюків красою українського слова – мудрого, доброго, оптимістичного. Споконвіку старші покоління передавали в казках своїм нащадкам власний світогляд, морально-етичні та естетичні принципи, мрії про нездоланність добра і правди, про щасливе життя.

Значення казок у вихованні дітей важко переоцінити. Це не лише скарбниця народної мудрості, а й невичерпне джерело розвитку емоційної сфери і творчого потенціалу дитини. Казка збагачує соціальний і

предметний досвід, живить комбінаторну здатність розуму, показує способи розв'язання моральних суперечностей і, до того ж, у ній завжди перемагає добро.

Казка займала почесне місце у творчості багатьох видатних педагогів, психологів, мовознавців, літераторів.

Про педагогічну цінність казки, її виховне, повчальне й навчальне значення залишили свої думки, міркування, рекомендації, наукові роботи Г. Сковорода, Б. Грінченко, І. Франко, Леся Українка, К. Ушинський, В. Сухомлинський, М. Стельмахович та ін. Різні аспекти роботи з казкою розкриваються у працях психологів (О. Запорожець, Н. Карпинська, Т. Рубцова, Н. Молравська) та педагогів (А. Абдуліна, Г. Арязмова, Н. Бібко, О. Кубасова, М. Львова, Ю. Полуянов, Н. Светловська). К.Д. Ушинський розробив вчення про народну педагогіку, підкресливши, що найпершим і найкращим вихователем підростаючих поколінь є народ. На його думку, у духовному, моральному збагаченні дітей велике значення має ознайомлення їх з народною літературою, з фольклором, у якому відбився народний виховний ідеал.

Видатний педагог надзвичайно високо цінував традиції народної педагогіки. Після тривалих спостережень народного виховання, аналізу його різноманітних аспектів з наукової точки зору, К. Ушинський впевнився, що ніхто не здатний “змагатися у цьому з педагогічним генієм народу”, Педагог відстоював думку про те, що саме усна народно-поетична творчість “найповніше відбиває своєрідність кожного народу, зумовлену його історичним розвитком, соціальними умовами життя, географічними особливостями країни. Фольклор свідчить про те, чим живе, чого прагне народ. У фольклорі міститься, існує, живе народне слово, значення якого у вихованні людини, так високо піднесене педагогом, виступає у найдовершенішому вигляді. Крім того, фольклорні твори завжди вміщують елемент загальнолюдської культури. Ідеал людини, яким він постає з фольклору, позначений всіма кращими якостями народної душі: чесністю,

працьовитістю; співчуттям і прихильністю до слабких та скривджених; глибоким патріотизмом й оптимізмом у найскрутніші вигини життя; товариськістю і взаємодопомогою, широким прагненням до знань і краси" [85].

Надзвичайно важливого значення в вихованні дітей К. Ушинський надавав казці. Великий педагог назвав казки "першими блискучими спробами" створення народної педагогіки і вважав, що навряд чи хто-небудь був би спроможений "змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу" [85,271]. Високо оцінюючи казку як необхідний засіб виховання й навчання маленьких дітей, К. Ушинський зазначав: "Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних спеціально для дітей освіченою літературою... У народній казці велика, сповнена поезії дитина-народ розповідає дітям про свої дитячі мрії і принаймні наполовину вірить сама в ці мрії" [85,272].

Народна казка потрібна кожній дитині як її насущний, духовний хліб, який ніколи не приїдається. Адже казка зачаровує дитину образністю рідного слова, красою співучої української мови. Саме про це писав І. Франко: "Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам любяча мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті" [3]. Великий Каменяр вважав, що казки впливають на моральне виховання дітей, прищеплюють любов до рідного слова, до природи, до людей, розвивають найкращі особистісні й соціальнозначущі якості у малечі. Зокрема, він зазначав: "Я бажав би, щоб наші діти в інтересі здорового й морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин... Звідси вони винесуть перші і міцні основи замилювання до чесності, правдомовності й справедливості, а надто любов до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й просліджувати її великі загадки" [3,74].

За міркуваннями І. Франка, фантазія і вигадка, наявні в казці, сприяють розвитку і збагаченню дитячої уяви, вражають дітей своєю незвичайністю, хвилюють і збуджують їх. Розвиваючи думку про педагогічну значущість казки, він підкреслював, що казка має поглиблювати у дітей знання про навколишній світ, про людські взаємини, суспільні відносини і тим самим навчати їх розуміти характери, прагнення, погляди, інтереси різних людей. Вигадка в казці буде зайвою, якщо не сприятиме поглибленню світорозуміння маленькими дітьми, вважав письменник.

Більшість творів, написаних І. Франко для дітей, за жанром-казки. Літератор часто використовував у них сюжети, взяті з усної творчості різних народів. Особливо його вабила українська народна казка. Сюжети, використані І. Франко, були надзвичайно злободенними й актуальними, визначалися яскравим національним колоритом, високохудожньою поетичною мовою, набували виразної виховної спрямованості.

Про педагогічне значення казки І. Франко говорить у статті “Байка про байку”. Зокрема, він підкреслює, що казки зміцнюють у дітей любов до рідного слова, його простоти й чарівної милозвучності.

Видатний український педагог, фундатор дошкільного виховання в Україні С. Русова в основу своєї педагогічної концепції поклала один з основних принципів навчання й виховання – принцип націоналізації, згідно якого “дитячий садок має бути весь пройнятий національним духом свого народу”. Саме тому, на її думку, у вихованні малят велике значення мають фольклорні твори, українська словесна проза і поезія. Рідною казкою, піснею, легендою, національною грою, іншим етнографічним матеріалом, за переконанням С. Русової, має бути пройнятий побут, життя дитячих установ, взагалі оточення дітей. Все це має утворювати національно-естетичну атмосферу, природно пов’язувати дитину з рідним тереном.

У навчанні дошкільників педагог рекомендувала якнайбільше використовувати українську народну поезію – казки, поеми, оповідки. Вона вважала, що казка має рішучий вплив на дитячі думки і навчає дитину з

художнього твору черпати радість, задоволення, мораль, людські чесноти; розвиває естетичний смак, збуджує творчу уяву.

За переконанням С. Русової, душа дитини шукає захоплення. А тому необхідно, щоб у дитячій книжці малювалося те, на що може відгукнутися душа дитини. Малюк шукає всього надзвичайного і разом з тим стежить за різними дрібницями, деталями. Це і є форма казкового оповідання.

Велику увагу С. Русова приділяє тій народній казці, що “народилася на зорі свідомого життя в простій хаті” і “наче велична хвиля од віку до віку, з одного серця в друге переливається й, дійшовши до дітей, єднає їх міцними творчими “звуками з давно минулими часами” [3]. Педагог говорить про те, що казки бажано підбирати згідно віку дітей, оскільки те, що незрозуміло семирічній дитині, задовольнити десятирічну. Найкращі для дошкільників – казки рідного народу, що єднають з рідним краєм, людом, історією, побутом.

Особливого значення надавала С. Русова рідній мові як могутньому засобу загального розвитку дитини. Спираючись на наукову спадщину О. Потебні, вона розглядала рідне слово, мову як джерело неповторного, національного світобачення, як систему, в якій фіксуються особливості сприймання і відображення дійсності, зокрема специфіка її художньо-образного мислення. Найкращими високохудожніми зразками українського слова є, на її думку, фольклорні твори, і в першу чергу українські казки, величні своєю красою і простотою.

Казки сприяють розвитку у дітей творчої уяви, логічного мислення. Слухаючи казки, які розповідають дорослі, діти й самі прагнуть складати казки. Саме про це писав корифей української педагогічної думки В. Сухомлинський; “Якщо мені вдавалось домогтись, щоб дитина, в розвитку мислення якої траплялись серйозні затримки, придумала казку, пов’язуючи в своїй уяві декілька предметів оточуючого світу, – значить можна сказати з впевненістю, що дитина навчилася мислити” [3,27].

Чудодійним методом розвитку мовлення дітей називав В. Сухомлинський казку. За його словами, це “свіжий вітер, що роздуває

вогник дитячої думки і мови”. Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, відкликається на події та явища навколишнього життя, висловлює ставлення до них. Початкове духовне виховання дитини відбувається також у казці.

В. Сухомлинський вважав, що казка – це колиска думки, мислення, емоцій дитини. А без думки і мислення немає мови. Педагог писав: “Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів, що пробуджуються казковими образами; дитина вчиться мислити словами. Без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення, дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови” [3,20]. На думку В. Сухомлинського, казка повинна стати цілим періодом у духовному житті малюків. Діти прекрасно знають, що на світі немає ні баби-яги, ні царівни-жаби, та для них ці образи-втілення добра і зла, правди і кривди; вони вчать дитину співпереживати, сприяють вихованню доброти, благородства, великодушності, щедрості, ніжності, чуйності, справедливості; викликають обурення несправедливістю, непримиренність до зла і жорстокості, підступності, підлості, бездушності. Сміливі і сильні, відважні і непереможні герої казок завжди добрі і великодушні, що надзвичайно корисно і важливо, наголошував педагог у роботі над казкою.

В. Сухомлинський намагався розповідати дітям казки на лоні природи, поєднуючи спостереження з виявами фантазії. Це “Казка про Сонце”, “Казка про хмари”, казки “Про Бабу-Ягу”, “Про жайворонка”, про “Темінь і Сутінок”. Емоційне сприйняття казки таким чином підсилювалось і своєрідним казковим оточенням. педагог пропонував розповідати казки, якщо не серед природи, то хоч би в спеціально обладнаній Кімнаті казок, де б усе нагадувало дитині про казку: вечірні сутінки, веселий вогник у пічці, казковий будиночок Баби-Яги, казкові персонажі, хатинка дідуса і баби, гуси-лебеді тощо. Водити дітей у Кімнату казок він радив не часто,

наприклад, раз на тиждень, а то й рідше, і краще у вечірні години. Сама обстановка кімнати має сприяти слуханню казки дитиною, спонукати її до уяви, фантазії бажанню самостійно розповідати казкові оповідання, створювати оповідки з новими сюжетами. “Через казкові образи, – писав В. Сухомлинський, – у свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками” [3,56]. Це і є дієвий шлях розвитку творчості й дитячого мовлення. Самостійне створення дітьми казок є одночасно, на думку педагога, і першим кроком у розвитку мислення дитини від живого, конкретного до абстрактного.

Саме В. Сухомлинському належить ідея повернення інтересу до казки як до активного й необхідного засобу виховання й навчання дітей. У 20-30-х роках ХХ ст. у вітчизняній науці і практиці було організовано “Похід проти казки”. Прихильники цього руху стверджували, що зміст жанру казки не відповідає принципам соціалістичного реалізму, що казка відриває дітей від реального життя, що діти не можуть відокремити реальність від вигадки. Було висунуто гасло “Геть казку з життя дитини!” проте цей хибний підхід щодо визначення шкідливості казкових текстів не набув широкого розвою, і досить швидко казку знову було повернено дитині.

В. Сухомлинський вважав казку тим різцем, який відточує найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини і в той же час розкриває дитячі серця назустріч одне одному.

Видатний педагог написав багато авторських казок для дітей. Він видав такі збірки казок, як “Незакінчені казки”, “Етюди рідної землі”, збірку казок, що були складені його учнями “Казки “Школи під голубим небом”.

До казки як до найцікавішого і найціннішого народнопоетичного та літературного жанру звертались й інші педагоги і письменники. Зокрема, серед найвідоміших сучасних українських казкарів почесне місце посідає О. Іваненко. В основі її багатьох авторських казок звучать фольклорні мотиви. “Лісові казки” письменниці приваблюють цікавим сюжетом, ліричною манерою розповіді, простотою образів, гумором. Письменниця

розповідає дітям про навколишній світ, зацікавлює природою, відтворює її поетичний образ, спонукає до спостереження. У кожній казці малюнок дістає цікаві відомості про навколишню дійсність, явища природи. Традиційні казкові білочки, зайчики, журавлі, чаплі, синички, кульбаби, тополі по-новому розповідають дітям про таємниці навколишнього дивосвіту, про взаємини між людиною і природою, про любов до рідного краю.

Отже, на думку видатних педагогів, письменників, твори української народної творчості, зокрема казки, в змісті яких потенційно закладені педагогічні виховні стимули, є ефективним засобом виховання й навчання дітей. Корифеї педагогічної думки минулого, відомі літератори, а саме К. Ушинський, І. Франко, С. Русова, В. Сухомлинський, у своїх поглядах на виховне значення казки мають багато спільного. Їх думки збігаються у тому, що в казкових оповідях відбився світогляд народу, його морально-етичні й естетичні принципи, педагогічний геній, багатовіковий досвід виховання. У казках народ цінує людину не за її соціальним становищем, а за тим, яка вона за своїми особистісними якостями: добра чи зла, правдива чи підступна, чого може дати іншим людям. Саме тому казки спрямовані передусім на виховання підростаючих поколінь.

1.2. Жанровий діапазон та пізнавально-виховні можливості української народної казки

Казка – найпопулярніший вид усної творчості серед дітей; вона захоплює і полонить серце не тільки дітей, а й дорослих. Піднімаючи питання про значення казки у вихованні дітей, К. Ушинський назвав їх “першими блискучими спробами” створення народної педагогіки [85].

У казкових оповідях відбився світогляд народу, його моральні, етичні й естетичні цінності, педагогічний геній, багатовіковий досвід виховання. У казках народ цінує людину не за її соціальне становище, а за її особистісні якості, риси характеру, життєві пріоритети. За умов національного відродження духовності та культури українського народу казки можуть стати

ефективним засобом виховання гуманності у дітей, оскільки в їх змісті потенційно закладені педагогічні виховні стимули. Крізь призму фантастики малюки навчаться пізнавати реальну дійсність; від конкретних художніх образів казки прийдуть до усвідомлення життєвих явищ, до оцінки реальних людських стосунків; їм стане зрозумілою доцільність казкового вимислу, тісний зв'язок його з потребами життя, з людськими прагненнями і мріями про краще майбутнє. Ідейний і естетичний вплив фольклорних творів на дітей буде тим сильніший, чим глибше вони проникнуть у їх поетичну мову, чим більше асоціацій викличуть образи твору в їхній свідомості. Поглиблене сприйняття дошкільниками казкового матеріалу сприятиме збагаченню їх мови, пасивного й активного словника, благотворно вплине на розвиток образного мислення, усного і писемного мовлення.

Підкреслюючи педагогічне значення народних казок у збірках “Коли ще звірі говорили” та “Байка про байку”, І. Франко, зокрема, вказував на те, що казки зміцнюють у дітей любов до рідного слова, “його краси, простоти й чарівної милозвучності” [3].

Казковий епос як частина усної народної прози є великим пластом української словесності. Термін “казка” вперше вжито у граматиці Лаврентія Зизанія “Лексисъ сиречь речения” (1596) поряд з поняттями “баснь”, “байка”, а пізніше – в подібному значенні у словнику Памви Беринди “Лексіконъ славенороскій і имень толькованіє” (1627). Таким цей термін увійшов згодом у фольклористику.

Як вказує В. Гнатюк, “Казки належать до найдавніших витворів людського духу і сягають у глибину таких далеких від нас часів, якої не досягає жодна людська історія”. Тому єдиного погляду щодо походження казок немає. Кожен із фольклористичних напрямів вирішує цю проблему по-своєму: прихильники міфологічної школи вважали основою казки міф та систему давніх уявлень; міграційна школа розвинула теорію запозичень, поширення казкових сюжетів зі Сходу (зокрема Індії); представники

антропологічної школи висловлювали думку про самозародження подібних сюжетів на певному етапі розвитку різних народів тощо [35,403].

Ф. Буслаєв – один з перших дослідників східнослов'янської казки 19 ст., що дав аналіз української казки з позицій міфологічного напрямку, висловлював думку, що цей жанр тісно пов'язаний з народною епічною поемою, вважаючи казку модернізованою формою героїчної билини.

М. Грушевський героїчний та казковий епос розглядав як паралельні явища, кожне з яких має свій специфічний характер, форму, шлях еволюції. На думку російського дослідника ХХ ст. В. Проппа, казка виявляє зв'язок з системою давньої релігії (зокрема обрядом ініціації) та системою первісних суспільних інституцій: “Казка народжується, звичайно, з життя. Всяке архаїчне, сьогодні відмерле релігійне явище більш давнє, ніж його використання в сучасній казці” [61,232].

Погляди дослідників збігаються на тому, що у ході свого розвитку казка значно видозмінилась, змінилися її функції – якщо первісно вона виконувалася з магічно-заклинальною метою, то з часом, втративши ритуальне призначення, казка набуває виключно естетичного, рідше – повчально-дидактичного, розважального характеру. Змінюється і ставлення людини до казкової оповіді – вона вже не сприймається з точки зору її сакральності, віри в магічну силу сказаного слова, замовлення природних явищ та духів. Незвичайні події, герої та явища позбуваються магічного трактування.

Більшість сучасних вітчизняних дослідників визначає жанр як фантастичну розповідь, не вдаючись до його давнього історичного походження, коли все те, що зараз здається вигадкою, для первісної людини видавалось реальним, можливим.

Казка – це епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну

будову, яскраво виражену колізію (в основі якої лежить протиборотство між добром і злом, що завершується перемогою добра) [35, 405].

На думку дослідників, казка є найбільш древнім жанром, який застиг у той період, коли перестав відповідати пізнішим формам мислення. Від того часу перестали виникати нові сюжети, припинилась еволюція жанру. Казка набула естетичної функції та сталої форми, що до цього часу залишилась незмінною. Як підтверджують спостереження, це було не пізніше 16-17 ст. Усі трансформації жанру та зміни у сприйманні казкової оповіді пов'язані з втручанням дійсності у її сфери.

Основною ознакою казки є її невідповідність з оточуючою дійсністю. У казках чарівне сприймається як магічне, “зачароване”.

Творцем казок є народ. Тому національні казки кожного народу своєрідні, неповторні й унікальні. Народ відображає у казці свої бажання, сподівання. Як зазначав один із перших дослідників українських казок О. Потебня, “потреба українського народу в щасті, достатку, благополуччі має задовольнитися хоча б у мріях. Тому українські казки відображають світогляд народу, його морально-етичні й естетичні принципи, багатовіковий досвід виховання підростаючого покоління” [60].

Народність казки виявляється і в своєрідності художнього зображення героїв, доборі мовних засобів (порівнянь, метафор, епітетів). Українській народній казці притаманне бачення краси героя не детальним описуванням зовнішності, а відтворенням чуйності, неодмінно скромності і добрих справ. Невипадково герої казок довго приховують свою справжню подобу. Постають спочатку навіть у потворному вигляді (“Царівна-жаба”, “Про мужа-царевича та його вірну жону”)[60].

Українські народні казки варіативні за змістом (“Колобок”, “Коржик”), у них багато спільного з казками інших народів. Кожна казка має певну дидактичну мету. Вона повчає, як потрібно діяти в певній ситуації, застерігає від неправильних дій. Наприклад, казка “Ріпка” вчить дітей працьовитості, праці гуртом. А за змістом казки “Як квітець до березня в гості ходив” діти

зізнаються про особливі прикмети й характерні погодні умови весняних місяців.

Народна казка розвиває творчу уяву дітей. Казки характеризуються захоплюючим сюжетом. Зокрема, у цьому їхнє педагогічне значення.

Казки мають свої магічні числа. В українських казках такими є цифри 3, 7, 9, 12. Крім магічних чисел є ще своєрідні повтори, які створюють динамічну ритміку оповіді, полегшують дітям запам'ятовування її змісту. К. Ушинський писав: "...в усіх дитячих народних казках безперервно повторюються одні й ті самі слова і звороти: із цих безперервних повторень, які найбільше задовольняють педагогічне значення оповіді, складається щось ціле, струнке, що легко оглянути, сповнене руху, життя й інтересу. Ось чому народна казка не тільки цікавить дитину, не тільки є прекрасною вправою в самому початковому читанні, весь час повторюючи слова й звороти, але й надзвичайно швидко відбивається в пам'яті дитини з усіма своїми мальовничими деталями і народними висловами" [85,230].

Казка має своєрідні художні та композиційні засоби побудови. Вона містить багато діалогів. Ця особливість народної казки має змогу легко драматизувати, театралізувати, інсценізувати її. У казках олюднюються звірі, птахи, явища природи – всі вони розмовляють людським голосом.

Казка має традиційні зачини і кінцівки, які обрамлюють оповідь, дають установку на вигадку.

Зачини: "Де-не-де, у якимсь царстві жив собі цар та цариця, а в них три сини, як соколи. От дійшли вже ті сини до зросту, – такі порубки стали, що ні задумать, ні загадати, хіба в казці сказати!"; "Це було за царя Панька, як була земля тонка"; "Колись-то давно, не нашої пам'яті, мабуть, ще й батьків наших і дідів не було на світі, жив собі..." та інші.

Кінцівки: "От вам казка, мені бубликів в'язка, мені колосок, а вам – грошей мішок", "І я там був, мед-пиво пив, по бороді та вусах текло, а до рота не потрапило, тим-то вони мені й побіліли..."; "І тепер вони собі живуть і хліб печуть", "Почали пити, почали гуляти. І я там був. Як почали гуляти,

як почали з гармати стріляти, забили і мене в гармату, і як стрельнули, так аж тут”.

Основними художніми засобами в жартівливих та сатиричних казках є дотеп, іронія, карикатура, прийоми контрасту, зіставлення тощо.

Гротеск у казці – це своєрідне художнє вираження людської фантазії. Здавалося б, чи може маленька мишка допомогти всьому сімейству вирвати ріпку? А за цим смішним зворушливим сюжетом, що об’єднує ціле гроно персонажів, постає народна мудрість: “Що не кума, то сила” [24].

Складовими чинниками казок є численні прислів’я, приказки, приповідки, загадки, сновидіння, забобони, повір’я, скоромовки, лічилки, нісенітниці, каламбури, які надають народній мові барвистості та образності.

Казки про тварин

Історично найдавнішими вважаються казки про тварин (так званий звіриний епос). У цих творах помітні сліди різних епох, починаючи від первісного суспільства і до нинішніх днів. У них відбилися довготривалі спостереження людини над життям тварин, їхньою поведінкою та взаєминами. Образи, казкові характери, ситуації, в яких діють герої і розкривають свою сутність, мають не буквально, а переносне (алегоричне) значення. У зв’язку з цим згадуємо зауваження І. Франка: “Діти люблять звірів, чують себе близькими до них, розмовляють з ними і розуміють їх. От тим то й оповідання про звірів їм цікаві, особливо, коли ті звірі в байці ще починають говорити, думати й поводитись, як люди...” [3,211].

Казки про тварин в алегоричній формі розкривають суспільні явища, побут людей. Вони нерідко сповнені сатири. Казка про тварин, як писав І. Франко, розповідаючи про звірів, “підморгує однією бровою на людей”. На основі спостережень за взаєминами сильніших і слабших тварин проводяться аналогії з життям людей: персонажі казок обирають собі старосту, вйта, царя, а також господарюють, змагаються, сперечаються і дають-беруть хабарі, принижують слабших, як це буває в реальному житті. Широко представлені в казках дикі тварини: вовк, лисиця, ведмідь, кабан, їжак; птахи:

орел, ворона, горобець; комахи; землеводні: жаба, черепаха; мешканці водойм: щука, рак. У казках вони уособлюють певну домінуючу рису характеру чи вдачу людини, а саме: вовк – голодний хижак, невдаха; лисиця – хитра, підступна, улеслива; ведмідь – вайлуватий, незграбний і тугодумий; заяць – боягуз; орел – сильний; черепаха і рак – неповторні, повільні. В українських казках діють також лев, слон, мавпа, верблюд, представники фауни інших географічних широт. Вони з'явилися внаслідок культурних запозичень з казкового епосу інших народів.

Досить часто в казках зустрічаються свійські тварини і птахи, яким віддається перевага над іншими дикими (“Пан Коцький”, “Цап та баран”). Ці персонажі також є носіями певних властивостей людини: овечка уособлює беззахисність, недалекоглядність; осел – упертість; кінь, віл – працелюбність, покірливість.

Казки про тварин – великі пам'ятники у справі пізнання дітьми навколишнього світу. І. Франко зауважував: “Гола, повна правда життя – тяжка справа. Старші можуть вживати її, вона для них смачна і здорова. Але дітям не можна давати її так, як старшим; треба приготувувати її в ріденькім стані, в образках, у байках. І вони так приймають її” [3,501].

Розраховані на дитячу аудиторію, казки про тварин дуже тонко враховують особливість психології молодших дітей. Зміна інтонації, імітація голосів тварин і птахів сприяють уважному слуханню і переживанню казки як реальності.

Чарівні казки

Герої-добротворці наділені надзвичайними якостями: надприродною силою, кмітливим розумом, чуйною вдачею. Народ ідеалізує своїх героїв, зображує їх незвичайними ще з малолітства. Так, Чабанець з дитинства грає каменем у вісім пудів. А коли кине серед степу сіряк, то й три чоловіки не піднімуть. Юному Котигорошкові тричі виковують булаву, що ледве виносять із кузні, а він як кине її на 12 діб у небо, то, падаючи, булава вдаряється об його мізинець і розбивається чи згинається. Фізична сила

героїв підкреслюється упродовж всієї казкової оповіді. Проте казка ілюструє благородство, милосердя богатиря. Носій добра і справедливості у казках виходить переможцем над будь-якими реальними чи міфічними силами – царем, паном.

У відстоюванні правди, добра, гармонії стосунків у природі і суспільстві героєві допомагають не лише чудесні богатирі-побратими, а й добрі птахи, комахи, риби, стихії природи. Уважне й доброзичливе ставлення до людини оплачується сторицею. Природа приходиться на допомогу в найнебезпечнішу мить, довірливо відкриває свої сокровенні таємниці, навіть живу цілющу воду. Ця приваблива казкова екологічна етика сьогодні особливо актуальна і може з успіхом служити вихованню бережливого ставлення до всього живого.

У чарівних казках головними позитивними персонажами виступають особи чоловічої статі. Це видно навіть із назв творів: “Іван-мужий син”, “Козак-Мамалига”, “Іван-Побиван”, “Івасик-Телесик”, “Про двох братів і сорок розбійників”. Проте зустрічаємо привабливі жіночі образи, в яких втілені ідеальні риси нашого народу: працьовитість, чесність, вірність, скромність, вміння і готовність виконати найчорнішу роботу для загального добра та благополуччя. Класичним зразком, в якому надзвичайно яскраво виражені симпатії народу, є казка “Дідова дочка і бабина дочка”. Моральна перевага дідової дочки над бабиною зримо окреслюється шляхом протиставлення позитивних рис першої та негативних другої. Дідова дочка працьовита, слухняна, щиросердечна, розумна, а бабина – ледача, вередлива, зла.

Соціально-побутові казки

Найбільшу групу українських казок становлять соціально-побутові твори. На відміну від казок про тварин та чарівних соціально-побутові казки за походженням не такі вже й давні. Основна частина цих казок сформувалася за часів феодалізму.

Зустрічаємо твори дидактичні (повчальні), у яких відображені уявлення людей про залежність їхнього життя від долі, щастя, злиднів, горя тощо; сімейно-антогоністичні (про старшого і молодшого брата, про пасербицю та бабину дочку), жартівливі (про ледарів, витівників, дурнів).

Один з головних мотивів соціально-побутових казок – правдошукання (яскрава, ілюстрація – казка “Правда і Кривда”). Образ Правди відображає одвічні мрії народу про вільну працю, рівноправність, дружбу і чесність людей. Кривда втілена в образі багача – це несправедливість, жорстокість, нечесність. Чимало цікавого й повчального діти почерпнуть із казок про бідного та багатого, антипанських (“Як бідний чоловік панів нищив”, “Як Микола був коровою”, “Як пан гавкав на старого пня”).

Соціально-побутові казки допомагають глибше пізнати минуле нашого народу, виховувати патріотичні почуття, моральні якості та прищеплюють юному поколінню оптимістичні погляди на життя.

Найважливішими художніми засобами, які властиві казкам, є алегоричність (перенесення): у казках звірі, птахи, явища природи (вітер, сонце, мороз) розмовляють по-людські; гіперболізація (перебільшення): в дідову рукавичку вміщається багато дрібних і великих звірів; ретардація (уповільнення): лисиця тричі умовляє півня відчинити віконце (“Півник і Котик”), тричі Коза-дереза обманює діда. Постійні повторення епізодів сприяють розвитку логічного мовлення, запам’ятовування казки.

Велике значення мають казки і для художнього виховання дітей, сприяючи виробленню глибоких почуттів, адже, слухаючи, малята хвилюються, радіють, співпереживають.

Отже, багата й різноманітна творчість нашого народу, зокрема казковий епос – невичерпна криниця української народної педагогіки.

1.3. Експресивна лексика. Експресивне мовлення. Засоби виразності (тропи) у казкових текстах

В українській мові слова, крім лексичного значення, різняться й стилістично (належність до певного лексичного прошарку). Лексика становить сукупність уживаних у мові слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку (Л.Мацько, М.Пентелюк, М.Плющ, О.Пономарів та ін.) Окреме нашарування в загальноживаній лексиці становить експресивна лексика, стилістична функція якої „в емоційній насаженості”, „позитивній або негативній оцінці, на якій базується експресія, – сильне вираження змісту чи емоцій [18].

Експресивність визначається вченими як сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мовлення, що забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження мовця до змісту чи адресату мовлення. Умовою створення словесної експресії виступає зміст слова, що включає в себе емотивно-оцінювальні конотації (О.Ахманова, Г.Дідук, Д.Ганич, Б.Головін та ін.). Головна особистість експресивного мовлення полягає, на думку психологів (О.Леонтьєв), та психолінгвістів (Г.Винокур, В.Виноградов), у вживанні мовних елементів у вільному їх використанні, як у поетичному (естетичному), так і в повсякденному контексті. За словниковими джерелами, „експресивний” походить від лат. „*expressio*” – виразний, здатний, відобразити емоційний стан” [39]; наділений експресією.

Експресія – це якість мовлення, що притаманна здебільшого текстам художнього стилю, і вирізняє його від звичайного; передбачає вираження нетривіального (художнього) змісту [39].

Виразність або зображувальність мовлення – якість, завдяки якій воно набуває стилістичної маркованості і стає спроможним передати повний нетривіальний зміст. Експресія породжується образністю, оскільки

збільшується вражаюча сила вислову, що надає йому особливої мотивованої піднесеності [39].

Змістом емоційного (експресивного) забарвлення тексту, виступають певні відтінки почуттів, з-поміж яких виокремлюються: позитивні (задоволення, радість, любов); негативні (жах, співчуття, розчарування, сумління); почуття нейтрального стану (байдужість). Особливої значущості для повноцінного розуміння контексту набуває емоційна функція наголошених слів, що має на меті "процес усвідомлення і передачі емоційного заряду тексту, його емоційно-образну виразність, образні уявлення" [41,110].

Аналіз різних трактувань феномену експресивності дозволив визначити робоче поняття "експресивна лексика". Під ним ми розуміємо сукупність слів, що виникли шляхом метафоризації, яка посилює лексичне значення конотативними ознаками. Конотативне значення слів експресивної лексики, виражається переважно за допомогою лексичних засобів мовлення - тропів.

Оскільки експресивність тісно пов'язана з образністю, вважаємо за необхідне з'ясувати, що ж вкладається в поняття "образність мовлення". Л.І.Єфимов розглядає її як певну якість мовлення, що створюється переважно "за допомогою смислової своєрідності слів, прийомів використання, способів розміщення різних мовних засобів" [33,12].

Значущим для нашого дослідження є визначення М.І.Пентилюк образності як "використання у мовленні тропів" [33,39]. Становить інтерес тлумачення образності як наявності в мовній одиниці сформованого переносного значення з яскравим живим виражально-зображувальним ефектом, будовою якого виступають метафоричні асоціації

Образність визначається Л.Струганець як комунікативна якість, зорієнтована на виникнення додаткових асоціативних зв'язків, тобто вживання слів і словосполучень у їх незвичному оточенні, їх переосмисленні в метафоричному (переносному) значенні [31,41].

Характерним для метафоризації у мовленні, за Л.І.Єфимовим, є співставлення, паралелізм основного і переносного значень [31]. Художня образність, уважає В.Г.Костомаров, окрім досконалого знання мовних засобів виразності, вдалого їх використання, ще й "дає простір індивідуальній словесно-мовній творчості, котра є джерелом збагачення і вдосконалення норм стилістичних ресурсів літературної мови" [33, 43].

Аналіз і узагальнення різнобічних трактувань феномену "образність" дає змогу визначити загальний підхід до розуміння означеного поняття, під яким розуміється процес усвідомлення та вживання у процесі мовленнєвої діяльності слів і словосполучень у переносному значенні (тобто використання у розмовному мовленні тропів).

Слушним в аспекті започаткованого дослідження є з'ясування сутності перехідної форми між образністю та експресивністю, проміжної ланки між основним і переносним значенням слова, що є наявною незалежно від причетності експресивних засобів до тієї чи іншої групи. Основним джерелом будь-якої форми надбудови в мовленнєвій структурі вважаємо конотативну зумовленість слова. З'ясуємо його сутність.

У словникових джерелах подано визначення конотації (від лат. - *connotatio* - маю додаткове значення) як емоційно-оцінного стилістичного забарвлення мовної одиниці [77]; додаткової семантичної особливості лексичного значення та значення інших мовних рівнів, що нашаровуються на їх предметно-поняттєвий аспект.

Конотація трактується як додаткове вираження предметно-логічного і граматичного значень, експресивна властивість слова; основна умова створення мовленнєвої експресії, емоційні, експресивні додатки до основного значення [77].

Конотація розглядається В.М.Русанівським у семантичному аспекті як низка асоціацій, що "пов'язані у сприйнятті мовців із позначуванним предметом, можуть об'єктивуватися в переносних значеннях слова" [77].

Наприклад: поспішати як вітер - конотація швидкості в лексичному значенні слова "вітер".

Емотивно-оцінювальні конотації, за К.В.Святчик, складають основний "експресивний ореол" і виступають передумовою "до створення експресивного ефекту" слів у мовленні [77].

Проблема конотативного значення слова знайшла своє відображення у працях О.Р.Лурії. Слово є центральним ланцюгом низки образів та конотативно пов'язаних із ним слів, сприймаючи які мовець має змогу виокремити "з усієї кількості конотативних значень необхідне значення" [41].

Природа конотативно зумовлених значень полягає в ускладненні номінативного зв'язку з позначуваним словом, додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки. Формування конотативних значень в українському літературному мовленні, на думку мовознавців, відбувається за рахунок доповнення слів "новими відтінками експресивного або кількісного плану". Наприклад: іменник голівонька, голівка - додаткове вираження емоційною оцінкою основного значення голова.

Однією із найважливіших ділянок формування конотативних лексичних значень є "модифікаційний словотвір", "творення похідних лексичних одиниць", у яких значення твірних основ зберігаються, але доповнюються новими відтінками експресивного плану [77]. Наприклад: пряме номінативне значення дієслова спати (перебувати у стані сну) набуває додаткових відтінків у структурі похідних (спатоньки, спаточки).

У словнику знаходимо тлумачення тропа „від грец. поворот, оборот” мови, поняття поетики і стилістики, що позначає такі образи, які засновані на вживанні слів у переносному значенні. Вони використовуються для посилення виразності мовлення” [53].

Троп трактується сучасними вченими як ключова форма художньо-образного мислення взагалі [53]; слово, вжите в переносному значенні з

метою створення образу; поняття поетики і стилістики для досягнення відповідного виражально-зображувального ефекту; прийом зміни основного значення, що допомагає автору по-новому відобразити звичні предмети.

Зауважимо, що саме розуміння тропа як форми, яка є носієм метафоричного значення на образно-мовному рівні дає можливість стверджувати, що тропи є одним із основних засобів створення експресивності в мовленні. Найсуттєвішим аргументом при розрізненні тропів, за О.О.Потебнею, є розуміння того, що тропи не мають традиційної системи відношень між складовими, не оформлені структурно і можуть бути виражені довільно [60].

На думку О.М.Бандури та Н.И.Волошиної, у разі вживання слова в переносному значенні (у значенні тропа) слово або вислів набуває нового відтінку, що дає можливість виокремити в даному контексті важливу рису предмета (явища, поняття), змальовуючи його поетично.

Аналізуючи природу тропів, А.О.Білецький запропонував класифікацію, згідно якої тропи розподілити на три групи: 1) фігури слів; 2) фігури розташування; 3) фігури думок.

Оскільки започатковане дослідження спрямоване передусім на вивчення лексичного складу українських народних казок, його експресивного навантаження вважаємо за потрібне зосередити свою увагу на більш детальному аналізі тропів, що найчастіше використовуються у фольклорних жанрах із метою створення казкової ситуації.

Епітет від грец. „означення”, що виділяє і образно змальовує якусь характерну рису чи ознаку людини, предмета, явища, викликає емоційне ставлення до них [53]; переносне значення, що виконує роль образного означення і виникає на основі перенесення ознак, форм, якостей, властивостей предмета на інші. Під „епітетом” розуміється слово, що образно підкреслює характерну властивість певного явища чи поняття [53]; художнє означення або обставина способу дії, яка змальовує особу, предмет чи явище, виражає емоційне ставлення до них. Загальновідомим є поділ епітетів на

прості, що утворені одним словом (густі ліси), і складні, виражені словосполученнями (берег милий для мене).

Заслуговує на увагу класифікація епітетів, що була запропонована Д.Є.Розенталем. Він поділив усі епітети на постійні (характерні для народної творчості (сонце червоне) та індивідуально-авторські [63].

Формуються епітети здебільшого або на інтенсивному вираженні даним словом найхарактернішої ознаки предмета (кольору, розміру, форми, якості, властивості) (чорний ворон, ясне сонце), або на семантичному зміщенні в лексичному значенні слова, коли "все значення слова або якась частина (сема) переноситься через зіставлення-порівняння у сферу номінації інших предметів. Завдяки існуванню в мовленні умовно-образних асоціацій виникають метафоричні (білий біль), метонімічні (неситим оком), гіперболічні (бездонне небо) епітети.

Для нашого дослідження становлять інтерес фольклорні (казкові) епітети, вони надають назву новим предметам і є стійкими словосполученнями, за допомогою яких "виокремлюються прямі функції чарівних предметів (молодильні яблука —яблука, що повертають молодість, жива і мертва вода — вода, що сприяє оживленню і навпаки). Казкові епітети несуть на собі основне смислове навантаження, позначення якостей, що приховані у самих предметах, елементи ідіоматичних формул разом із означуваними словами складають назви для казкових явищ (золотий човник, срібне весельце).

Специфікою епітетів є імпліцитність - обов'язкове формальне невираження (об'єкт порівняння) та експліцитність - вираження двох імен (суб'єкт порівняння). До метафоричних епітетів відносять структури, в яких об'єкт порівняння експліцитно не виражений і є імпліцитним у межах фрази (туман білобородий). В.П.Сасина пропонує всі епітети відносити до компаративних. У словнику іншомовних слів подано визначення терміну "компаративізм" від лат. порівняльний - встановлення схожості літературних образів.

Деякі вчені вважають, що епітет виникає на основі перенесення ознак, форм, якостей, властивостей з предмета, якому ці ознаки притаманні природньо на інший, що приписуються автором. Приписування виступає в довільній формі і зумовлюється реальною схожістю або асоціаціями (золота осінь, калинова сопілка, шовкова трава). Стилiстична функція епітетів полягає в тому, що вони дають змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, індивідуалізують якусь ознаку, викликають певне ставлення до зображуваного [45,46].

Наступний троп - це метафора, що вважається основним засобом створення образності й тлумачиться, як перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю ознак, функцій як тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих чи інших ознак. Це троп, побудований на вживанні слів у переносному значенні на основі подібності; слово застосовується в переносному значенні на основі схожості в якомусь відношенні двох предметів чи явищ (золота осінь).

За словниковими джерелами метафора (від грец. перенесення, вживання слова або виразу в переносному значенні) є перенесенням на предмет або явище назви іншого предмета, який має ознаки, що властиві й позначуваному предметові [53]; різновид тропа, що є прихованим уподібненням, образним зближенням слів на основі їх переносного значення. Енциклопедія української мови визначає метафору як семантичний процес, при якому "форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця".

Розглядаючи метафоризацію як "паралелізм основного і переносного значень", І.Р.Гальперін вбачає у використанні метафори "можливість створювати мовленнєву експресію" [18]. Розгорнута метафора вважається мовознавцями основою образного відображення об'єктів дійсності. Своєрідністю цього тропу є зв'язок між собою не предметів чи явищ, а образів завдяки яким ці предмети чи явища зображуються.

Н.В.Гавриш виокремлює чотири типи метафор: 1) неживому - живе (найчастотніший тип); 2) неживому - неживе; 3) живому - живе; 4) живому - неживе. Існує декілька видів метафори: метафора проста - побудована на зближенні предмета чи явища з однією загальною ознакою (плетється мова); метафора розгорнута, що ґрунтується на різних асоціаціях за схожістю (смарагдові громади); метафора лексична - слово, в якому попередній метафоричний перенос уже не сприймається [17]. Лексична метафора виступає своєрідною моделлю "формування лексико-семантичних варіантів слова". В основі метафори лежить подібність за кольором (золотий перстень, золоте сонце); розміром (крапля дощу і крапля надії); за місцем знаходження (підшва чобота і підшва гори); емоційним враженням (ведмідь - тварина і ведмідь —неповоротка людина).

І.Р.Гальперін пропонує класифікацію метафоричних переносів: назва тварини - людина, яка подібна до цієї тварини за порівняльними інтелектуальними здібностями, характером, особливостями поведінки (орел, лев, хамелеон); характеристика тварини - характеристика людини (хижий, жовторотий); назва рослини - людина, схожа на відповідну рослину (ягідко, лопух); нежива природа - людина, пора року - вік людини (весна, осінь) [18]. Метафора може бути побудована на: 1) подібності форми; 2) подібності кольору; 3) подібності властивості; 4) подібності вияву почуття (думки краями); схожості поведінки, способу дії (втома крадеться тихо).

Головна особливість метафори полягає в зіставленні "двох змістових планів - конкретного, старого, звичного і нового, переносного, фігурального, що виступає як засіб художньої зображальності".

Різновидом метафори, на думку В.М.Лесіна, є уособлення предметів, явищ природи, абстрактних понять. Іноді як вид уособлень розглядають персоніфікацію (заглянуло літо) [37].

За словниковими джерелами, персоніфікація (від лат. особистість, обличчя; робити) - це "олюднення, надання тваринам, явищам природи людських якостей"; "семантичний процес, при якому форма мовної одиниці

або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі їх суміжності (просторового, часового, атрибутивного характеру) при відображенні у свідомості мовця". Явища природи, неживі предмети, стихійні сили, які оточують людину, в описах наділяються здатністю почувати, мислити (ліс шумить).

Важливу роль у створенні експресивності в мовленні відіграє метонімія (від грец. перейменування) - перенесення назви з одного предмета на інший на основі їх суміжності. Підґрунтям метонімії є перенесення назви одного предмета, явища на інші, що перебувають із ним у тому чи іншому зв'язку. Основу метонімії утворюють просторові, процесуальні, ситуативні, семантичні відношення. Метонімія стає можливою, коли назва матеріалу переноситься на предмет, який з нього виготовляється; прізвище автора вживається замість назви його твору (читати Шевченка); назва предмета використовується замість назви того, що в ньому міститься (випив цілу чашку); назва країни, міста вживається замість назви їх жителів (шумить Луцьк); назва приміщення переноситься на людей у ньому (Інститут святкує); назва матеріалу - на виріб із нього (панночка ходить уся в золоті); назва емоційного стану - на його причину (жах - жахлива подія), ім'я - виріб (маузер, макінтош); місце - виріб з цього місця (панама, мадера) [59].

До найтипівіших лексико-семантичних реалізацій цього тропу належать актантні значення (відношення між діями та процесами, з одного боку, їх суб'єктами, об'єктами і результатами, з іншого). Мовознавцями виокремлюються такі метонімічні переноси: 1) дія - суб'єкт дії (охорона пам'ятника - приїхати у супроводі охорони); 2) дія - результат дії (запізнитися на обід - дуже смачний обід); 3) дія - засіб дії (покриття доріг асфальтом-асфальтове покриття) [59].

Як різновид метонімії розглядають синекдоху (від грец. зіпека'оске - співпереймання) - троп, що передбачає заміну множини одноною, вживання цілого замість частини або частини замість цілого. Синекдоха трактується вченими за умов ситуативної номінації [59].

З-поміж тропів виокремлюється мейозис - троп, що полягає в "наявному применшенні інтенсивності вияву ознаки або перебігу дії, розміру та кількості предметів, значущості чого-небудь".

Різновидом мейозиса виступає літота (від грец. - помірність) - художнє зменшення сили, значення, явища (хлопчик-мізинчик); пом'якшення категоричності оцінки, послаблення певного твердження шляхом використання не прямого позначення певного поняття, а заперечення того поняття, що є протилежним даному [53].

Протилежністю літоти є гіпербола (від грец. перебільшення) - стилістична фігура, сутність якої полягає в образному перебільшенні кількості та розміру предметів; інтенсивності ознаки та перебігу дії для надання об'єктові зображення більшої виразності, а самому зображенню більшої переконливості [53]. Інтенсифікація позначуваного при гіперболі може виявлятися і з точки зору перебільшення, незначної кількості, "слабкої інтенсивності вияву" (зібралось півтора чоловіка - дуже мало людей; черепашача швидкість; немає ні крихти хліба).

До специфічно казкових засобів відносять епіфору, порівняння, повтори, які слугують важливим засобом створення експресивності казкового тексту. Сутність епіфори полягає у повтореннях мовних елементів, у закінченнях суміжних віршованих рядків, строф, речень. Особливістю порівняння є пояснення одного предмета чи явища за допомогою подібного до нього. Стилiстична роль порiвнянь полягає у видiленнi якоїсь особливостi предмета чи явища. Вона виступає з найбільшою яскравістю саме у того предмета чи явища, з яким порівнюється даний предмет чи явище. Наявними у структурі порівнянь є три елементи: 1) те, що порівняється; 2) те, з чим порівнюється; 3) та ознака, за якою порівнюється [74].

Отже, використання лексичних засобів мовленнєвої експресії у роботі зі старшими дошкільниками є, на думку учених, передумовою вдосконалення словника; сприяє оволодінню переносним значенням слова, розумінню можливості його використання в різних ситуаціях. Усвідомлення

дошкільниками смислової сторони слова позитивно відображається на виразності та образності мовлення (використання синонімів, порівнянь, епітетів), що характеризується вмінням розрізняти значення змістових відтінків слова, репродукуванням слів у відповідних ситуаціях їх розуміння з усіма забарвленнями.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ У НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З МЕТОЮ РОЗВИТКУ ЇХ ЕКСПРЕСИВНОГО (ЕМОЦІЙНОГО) МОВЛЕННЯ

2.1. Розвиток мовлення дошкільників як один з основних напрямів навчально-виховної діяльності закладу дошкільної освіти

Для з'ясування питання щодо організації роботи з розвитку мовлення у дошкільних закладах нами було проаналізовано програми навчання і виховання дітей старшої і підготовчої груп [5;23;44]. Аналіз програмового матеріалу подано у таблиці (Див. табл.1.)

Таблиця 1.1

Відображення завдань з розвитку мовлення дітей в програмах

Назва програми	Завдання з розвитку мовлення
Малятко (Київ, 1999)	Розділ "Мовленнєве спілкування". Підрозділ "У світі слів" 6 рік життя. Розширювати словник приказками, прислів'ями, образними виразами з художніх творів, словами та фразами, що вживаються в переносному значенні.
	7 рік життя Формувати художню виразність дитячого мовлення (уміння вживати образні слова, епітети, порівняння). Розвивати вміння зв'язно, логічно, послідовно переказувати літературні твори, характеризувати персонажів, використовувати епітети, порівняння, образні вирази.
	Підрозділ "У світі слів" 7 рік життя. Збагачувати словник складними словами. Вчити дітей добирати синоніми, метафори, рими. Стимулювати вживання слів у переносному значенні, фразеологічних зворотів, образних виразів. Розширювати словник приказками, прислів'ями, загадками.
Дитина в дошкільні роки	Розділ "Мова рідна слово рідне". Старша група. Розширювати знання і розуміння багатозначних слів. Стимулювати образне вживання слів (умиватися росою, сонце викотилося). Ознайомити з фразеологізмами (мокрый з ніг до голови). Виховувати у дітей стилістичне чуття мови.
	Підрозділ "Ми розмовляємо". Стимулювати вживання художньо-виражальних засобів, (порівнянь, прислів'їв, епітетів). Стимулювати образні вживання слів (струмок співає, дерева розмовляють), у тому числі фольклорних (кіт-воркіт, вовчок-сірячок). Розвивати стилістичне чуття (вміння доречно вживати слова).

	<p>Розділ "Образне мовлення". 6 рік життя. Стимулювати та активізувати вживання дітьми образних виразів. Збагачувати словник дітей художньо-поетичними виразами, порівняннями, образними словосполученнями, вигуками. Продовжувати збагачувати словник прислів'ями, приказками, фразеологічними зворотами.</p> <p>7 рік життя. Розрізняти близькі за значенням слова та переносне значення слова. Вчити вдало використовувати засоби художньої виразності (образні вирази, порівняння, приказки, фразеологічні звороти, епітети, метафори).</p>
<p>Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку</p>	<p>Словникова робота. 6 рік життя. Активізувати, уточнювати та збагачувати словник синонімами, антонімами. Вчити розуміти переносне значення слів (золоте серце).</p> <p>Образне мовлення. Продовжувати збагачувати словник дітей художньо-поетичними виразами, порівняннями, образними словосполученнями. Продовжувати збагачувати словник прислів'ями, приказками, фразеологічними зворотами.</p> <p>Словникова робота. 7 рік життя. Збагачувати словник узагальненими словами. Продовжувати вчити добирати синоніми, антоніми, омоніми у фразах, багатозначні слова, пояснювати їх значення; добирати до основного значення переносне, до переносного основне (повний кошик - повний місяць). Активізувати вживання дітьми образних виразів, приказок, фразеологічних зворотів. Продовжувати збагачувати словник новими поетичними виразами (золоті шати), порівняннями (немов червона калина), образними словосполученнями (жили-були) тощо. Продовжувати збагачувати та активізувати словник приказками, прислів'ями, фразеологічними зворотами.</p>

Аналіз програм навчання і виховання в закладі дошкільної освіти дозволив зафіксувати, що загалом програмові вимоги досить поверхово враховують у такий напрям словникової роботи, як розвиток експресивного мовлення. До обігу понять жодної з проаналізованих програм не введено поняття "експресивна лексика". Увага акцептується передусім на збагаченні словника приказками, прислів'ями, образними виразами, багатозначними словами, поетичними виразами, порівняннями, фразеологічними зворотами, словами в переносному значенні.

У підрозділі "У світі слів" завданням є збагачення мовлення епітетами, метафорами, порівняннями, приказками. Одним із чинників поповнення словникового запасу дітей програмою "Дитина" [23] є знайомство зі значенням багатозначних та узагальнюючих слів (5 рік); стимулювання дітей до образного вживання слів (6 рік); фольклорних виразів (7 рік).

У програмі "Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку" виокремлено підрозділи "Словникова робота", "Образне мовлення". Серед основних принципів побудови програми підкреслюється комплексний підхід до розвитку мовлення, який передбачає вирішення кількох мовленнєвих завдань у рамках одного заняття. Наприклад: словникова робота, граматична правильність і розвиток зв'язного мовлення; принцип сенсорно-лінгвістичного розвитку (засвоєння дитиною слів на основі чуттєвого досвіду); принцип взаємозв'язку мислення, мови і мовлення, що передбачає практичне ознайомлення з багатозначністю слів, синонімами, композицією тексту тощо; принцип забезпечення максимальної мовленнєвої активності дітей у процесі діяльності та на заняттях; національна спрямованість розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови (знайомство з національними іграшками, символами, оберегами, поповнення словника українською лексикою: приказками, фразеологічними зворотами, образними виразами).

У програмі "Дитина в дошкільні роки" виокремлено вміння дошкільника вживати в мовленні слова різної складності з абстрактним і переносним значенням, синоніми, антоніми, омоніми, епітети, метафори, багатозначні слова, фразеологічні звороти; знання прислів'їв, приказок, скоромовок.

З метою з'ясування місця і ролі української народної казки у словниковій роботі зі старшими дошкільниками нами було проаналізовано змістову сторону розділів "Художньо-мовленнєва діяльність" ("Витоки"), "Художня література" ("Малювання", "Дитина в дошкільні роки").

У змісті розділу "Усна народна творчість" програми "Малювання" окреслено напрями роботи вихователів із казкою: продовжувати знайомити з

чарівними казками, легендами; вчити використовувати у спілкуванні з однолітками казки, визначати зачин і кінцівку казок, самостійно змінювати їх у текстах знайомих казок; вчити сприймати виразні засоби казок. Визначено орієнтовні показники дітей на кінець року дошкільники повинні: знати напам'ять кілька казкових зачинів і кінцівок; відповідати на запитання за замістом казок; самостійно розповідати у вільний час знайомі казки; розрізняти їх за жанрами.

Програмою "Дитина" у старшій групі в підрозділі "У нас у гостях книжка" передбачено привчати дітей уважно слухати тексти різних жанрів (казки, оповідання), переказувати, відповідати на запитання, впізнавати на слух казки, вірші тощо (старша група) [23]. Робота з казкою обмежується формуванням у дошкільників умінь: зосереджено слухати зміст казки; розповідати за допомогою вихователя добре знайомі казки; розповідати вперше почуті казки за допомогою вихователя (послідовно передавати зміст, називати імена персонажів. Автори програми лише подекуди послуговуються термінами дотично означеної теми "художньо-зображувальні засоби".

Слушними в аспекті запропонованого дослідження виступають завдання формування художньо-мовленнєвої компетенції дошкільників, сформульовані у програмі "Витоки", серед яких ознайомлення дітей з фольклорними творами; виховання інтересу до слухання художніх творів; навчання визначати жанр художнього твору тощо. Дошкільники повинні вміти, розуміти, сприймати виразні засоби казок: фантастичні перетворення, чарівні речі, повтори, вставні пісеньки, зачини, кінцівки; знати напам'ять декілька зачинів, кінцівок, самостійно їх використовувати у процесі розповідання знайомих казок; висловлювати своє ставлення до героїв казки, оцінювати їхні вчинки; впізнавати казку за описом героїв, ілюстраціями та уривками з тексту казки тощо.

Зауважимо, що у програмах відсутнє теоретичне обґрунтування понять "експресивна лексика", "експресивність мовлення". Автори чинних програм послуговуються термінами "виразні засоби казок", афористичність мови",

"виразна мова" , "виразність мовлення" , "образні вирази", "слова з переносним значенням", "художньо-зображувальні засоби тексту", "художньо-поетичні вирази", "образні словосполучення", виразно-емоційна компетенція", "переносне значення слів". Дошкільники повинні: вміти самостійно інсценувати казки; переказувати казки, переказувати дослівно казку або уривок, самостійно розповідати 3-5 знайомих казок, легко орієнтуватися у структурі казок, визначати зачин, кінцівку, образні вирази [5;13;23;44].

Аналіз програм із означеної проблеми дозволили дійти висновку щодо недостатнього використання українських народних казок із метою розвитку експресивного мовлення старших дошкільників та дали вагомі підстави вважати доцільним теоретичне обґрунтування і експериментальну розробку методики використання української народної казки з метою збагачення словника старших дошкільників експресивною лексикою.

На етапі пошуково-розвідувального експерименту передбачалось здійснити: аналіз планів навчально-виховної роботи щодо вивчення стану планування вихователями дошкільних закладів словникової роботи і, зокрема, розвитку експресивного мовлення; аналіз занять із розвитку мовлення; анкетування вихователів; анкетування батьків.

Нами було проаналізовано плани навчально-виховної роботи вихователів старшої і підготовчої груп дошкільних закладів м. Кам'янка-Бузька, відображення стану використання української народної казки в мовленнєвому розвитку дошкільників подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Використання українських народних казок у планах навчально-виховної роботи (у %)

Вид занять	Казка		
	УК	РК	КНС
Читання і розповідання	18	72	10
Етичні бесіди	12	80	8
Бесіди	16	68	16
Творче	10	70	20

розповідання			
Переказ	10	80	10
Розвиток мовлення	14	66	20
Заняття з словникової роботи	8	82	10
Інші види діяльності	10	68	22

Примітка: УК - українські народні казки; РК - російські казки; КНС - казки народів світу.

Важливу роль відіграють казкові тексти при плануванні заходів, спрямованих на опанування казкового матеріалу в невимушеній обстановці, - показ різних видів театрів, перегляд діафільмів, організація ігор-драматизацій за змістом знайомих казок, сюжетно-рольові ігри за казковими текстами. Слід відзначити, що незначна кількість вихователів у проведенні вищезначених заходів передбачали завдання: "вчити доцільно поєднувати інтонацію з жестами, рухами, мімікою"; "продовжувати залучати до ігор-драматизацій за змістом знайомих казок"; "вчити інсценувати тексти знайомих українських народних казок". На заняттях із словникової роботи вихователі використовують здебільшого російські казки 52%, казки народів світу 20% і 28% українські народні казки.

Наступним етапом роботи було анкетування вихователів щодо організації роботи з розвитку мовлення в дошкільному закладі (Див. додаток). В анкетуванні взяли участь 7 вихователів.

На перше запитання "Що таке розвиток мовлення дітей?" більшість респондентів (70%) дали правильні відповіді, визначили його як "роботу над збагаченням, активізацією і уточненням словника", 14% назвали "роботу зі словами і художнім текстом", 16% звели словникову роботу до "пояснення незрозумілих і незнайомих слів".

На прохання визначити методи і прийоми, які використовуються для активізації й збагачення мовлення дітей образними виразами, ми одержали відповіді: 20% - бесіда; 16% - заучування віршів, 6% - переказ творів; 8% -

слухання казок на платівках; 10% - ігри-драматизації; 30% - ігри і вправи на збагачення словника; 10% - заняття з різних розділів програми.

На третє запитання "Яку лексику, на вашу думку, можна вважати експресивною?" 14% вихователів дали правильні відповіді. Експресивною вони вважають лексику "багату яскравими виразами, мовними зворотами", таку, що є "емоційно-забарвленою, яка супроводжується жестикуляцією". 18% респондентів назвали експресивною лексикою таку, "за допомогою якої стає можливою передача в мовленні ставлення людини до того, про що вона говорить, сприймання людиною того чи іншого предмета, явища, вираження негативного чи позитивного ставлення, радості, суму". 36% респондентів назвали лексику "емоційно-забарвлену почуттями, в яких відображаються ставлення однієї людини до іншої і до навколишнього". Не змогли відповісти на поставлене запитання 32% вихователів.

На четверте запитання "Що ви розумієте під поняттям "образне мовлення"? 12% опитаних визначили образне мовлення як "пересипане художніми засобами, метафорами, епітетами", мовлення, яке "передбачає вживання слів чи виразів, що мають додаткову назву і емоційну насиченість". 36% респондентів визначили образне мовлення як "багате на різні мовні вислови", мовлення, в якому "виражається творчість людини, використовуються різні форми слів". 26% вихователів пов'язали образне мовлення з використанням прислів'їв і приказок; 14% відповіли, що це правильне, красиве мовлення; 12% респондентів не відповіли на запитання.

Наступне запитання "Які засоби виразності мовлення ви знаєте?" виявилось важким для вихователів. Так, 62% написали: інтонацію, паузи, наголос, 38% відповіли "не пам'ятаю".

На шосте запитання "На яких заняттях ви розвиваєте образне мовлення дітей?" 78% вихователів відповіли: розвиток мовлення, художня література, ігри-драматизації за замістом художніх творів, літературні вечори тощо. 22% вихователів - на всіх заняттях, з усіх розділів.

На запитання "Чи задовольняє методичне забезпечення щодо розвитку образного мовлення?" лише 20% із опитаних респондентів відповіли "так". Переважна більшість вихователів (80%) вважають його незадовільним, оскільки відсутня наочність до українських народних казок, немає рекомендацій з методики збагачення словника старших дошкільників.

Пропозиції щодо збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою, розвитку в них образного мовлення, висловлені вихователями під час анкетування, виявили низький рівень їхньої обізнаності з означеною проблемою. На жаль, 28% вихователів не змогли визначитись і дати рекомендації щодо розвитку образного мовлення, зважаючи на недостатню розробленість цього питання в методичній літературі.

З метою виявлення ролі і місця української народної казки у збагаченні мовлення експресивною лексикою було запропоновано вихователям анкету, яка мала на меті з'ясувати використання казок у мовленнєвому розвитку старших дошкільників.

На перше запитання "Які види українських народних казок ви знаєте?" 24% респондентів назвали 8 українських народних казок: "Рукавичка", "Про котика та півника", "Солом'яний бичок", "Котигорошко", "Телесик", "Летючий корабель", "Про правду і кривду", "Язиката Хвеська". 12% - до 4 казок "Лис микита", "Колобок", "Ріпка", "Лисиця і Журавель". 20% змогли назвати 1-2 українські казки, здебільшого "Рукавичка" і "Коза дереза". 44% вихователів називали народні казки, авторські, казки інших народів світу.

На запитання "На яких заняттях ви використовуєте українські народні казки? З якою метою?" 62% респондентів відповіли, що на заняттях із художньої літератури, ще 12% - на заняттях із розвитку мовлення; 16%) - в повсякденному житті, на літературних ранках і вечорах; 10% - на святкових ранках. Щодо мети використання, то відповіді розподілились таким чином: з метою національного виховання - 64%; з метою морального виховання - 22%; з розвитку мовлення (переказ) - 14% вихователів.

Відповіді на наступне запитання "Які мовленнєві завдання можна вирішувати засобами українських народних казок" виявились такими: розвиток зв'язного мовлення - 58%; звукової культури мовлення - 12%; збагачення словника - 14%; 16% вихователів дали узагальнюючу відповідь - "всі завдання із розвитку мовлення".

Відповіді вихователів на запитання "Які форми роботи ви використовуєте за змістом казок" були здебільшого правильними і однозначними: 74% респондентів назвали бесіди, вікторини, переказ, ігри за сюжетом казок, ігри-драматизації. 26% вказали на інсценування, вивчення кінцівок і зачинів.

На останнє запитання "Яку наочність ви використовуєте у роботі з казкою?" відповіли так: 20% вихователів ілюстрації до казок, 80% - іграшкові персонажі, різні види театрів (настільний, тіньовий).

Задля з'ясування місця української народної казки в родинному вихованні, ми провели анкетування батьків, діти яких відвідують старші і підготовчі групи.

За даними аналізу, на перше запитання "Які українські народні казки ви знаєте?" 60% батьків змогли назвати тільки по одній українській народній казці: "Рукавичка", "Івасик-Телесик", "Колобок". 10% батьків назвали українські, російські, білоруські казки, літературні обробки відомих письменників І.Франка, Б.Грінченка, Лесі Українки. 30% респондентів відповіли "не знаю".

На запитання "Які збірки українських народних казок наявні у вашій бібліотеці?" переважна більшість батьків (80%) назвали казки російські казки, народів світу, німецькі, англійські, чеські казки. У 12% батьків взагалі відсутні збірки казок. Лише 8% опитуваних серед книг своєї бібліотеки назвали 1 -2 збірки українських народних казок.

Серед улюблених казок своїх дітей 8% респондентів назвали українські народні казки: "Розумниця", "Котик та півник", "Котигорошко", "Телесик", "Лисичка та журавель", "Кривенька качечка", "Пан Коцький". 42% батьків

назвали російські народні казки, ще 46% різні казки "Горщик каші", "Попелюшка", "Спляча красуня", "Русалонька", "Красуня і чудовисько", "Король лев". Невелика кількість респондентів (4%), відповіли, що улюблених казок у їхніх дітей немає взагалі. Зауважимо, що переважну більшість улюблених казок становлять "телевізійні казки".

Читають своїм дітям українські казки 12% батьків, 40% читають, більше російські казки, 32% - відзначили, що "якісь казки постійно читають бабуся і дідусь", 16% батьків не мають вільного часу для читання казок.

На запитання "Чи використовуєте ви під час бесід із дитиною образні (емоційно-зabarвлені, експресивні) вирази?" стверджувальними були 36%: "Зіронька ясна", "Червона мов калина", "Ясна як сонце", "Гарна як квітка", "Як з гуски вода", "Що з воза впало, те пропало", "По бороді текло, а в рот не попало" тощо. 60% батьків використовують у розмовному мовленні приказки, загадки, ласкаві слова, порівняння, літературні зразки, емоційно-виразні рухи. Незначна кількість батьків (4%) не відповіли на запитання.

На наступне запитання "Чи використовує в своєму мовленні образні вирази ваша дитина?" 80% батьків відповіли "не знаю", "не помічала", 14% назвали "прислів'я, приказки, ласкаві слова", 6% зазначили "під час переказу казок. Коли складає казки і вірші".

На останнє запитання "Чи задовольняють вас збірки українських народних казок, наявні у вільному продажі?" 80% батьків висловили негативне ставлення до літературних збірок, наявних у книгарнях. Серед основних вимог до них були названі такі: невідповідність збірки віковій дитини, якість виконання малюнків, поганий папір. 20% відповіли "не знаю".

Анкетування вихователів і батьків дозволило засвідчити рівень їх компетенції з даної проблеми і спонукало до подальшої роботи над собою.

2.2. Особливості експресивного (емоційного) складу мовлення старших дошкільників (констатувальний експеримент)

Метою констатувального експерименту - було виявлення рівнів вживання дітьми старшого дошкільного віку експресивної лексики та рівнів розвитку експресивного мовлення.

Експериментальною роботою було охоплено заклад дошкільної освіти комбінованого типу (ясла-садок) №3 Кам'яно-Бузької міської ради Львівської області. Всього в експерименті взяли участь 46 дітей віком 5-7 років (23 у контрольних групах та 23 у експериментальних). У процесі добору закладів дошкільної освіти ми врахували: вікові особливості дошкільників; порівняно однакові умови навчання. Нами було визначено показники вживання експресивної лексики, з-поміж них: кількість ужитих мовних експресивів (тропів) при описі казкових подій; емоційна експресивність висловлювання. Окреслені показники слугували основою визначення рівнів вживання експресивної лексики за змістом казки. Нами було умовно виділено 4 рівні вживання експресивної лексики за змістом казок старшими дошкільниками.

Високий: при словесному описі казкових героїв та відтворенні змісту казок використовують експресивну лексику казок. Усні висловлювання містять 90-95% засобів мовленнєвої експресії наявних у казці: епітет, метафора, персоніфікація, повтори, гіпербола, літота.

Достатній: експресивні засоби в мовленні використовуються, але не завжди. Фіксується лише 85-80% експресивної лексики.

Середній: експресивні засоби використовують в мовленні нагадування. Для словесного опису використовують 50-45% експресивної лексики (частіше після нагадування).

Низький: не використовують образні вирази в мовленні, навіть, після нагадування. Експресивна лексика в мовленні відсутня.

З метою виявлення рівнів вживання дітьми експресивної лексики до визначених показників було розроблено низку завдань.

Завдання 1. Загадкова казка

Мета: Виявити вміння вживати експресивну лексику за змістом казки.

Експериментатор: "Діти, сьогодні ми з вами потрапимо в малюнковий казковий світ. Подивіться, скільки у нашого Колобка є чудових малюнків із зображенням казок. Але, на жаль, ми з ним не можемо пригадати, з яких вони казок. Допоможіть нам, будь ласка".

Завдання 2. Якого кольору твоя казка?

Мета: З'ясувати вміння дітей за власним бажанням використовувати експресивну лексику при словесному описі.

Процедура виконання. Експериментатор повідомляє: "Діти, сьогодні ви намалюєте казку, яка вам найбільше подобається. На ваших столах є альбомні аркуші, олівці, фарби". Дітям пропонувалося намалювати будь-яку подію із знайомої казки, потім описати зображене, розповісти за змістом свого малюнку.

За результатами виконання завдань були виділені рівні вживання експресивної лексики, кількісна характеристика яких подана в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівень вживання дітьми експресивної лексики за змістом казкових текстів (у %)

Групи	Рівень			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
ЕГ	-	9,2	30,2	60,6
КГ	-	6,4	28,8	64,8

У руслі дослідження нас також цікавило, чи повною мірою розуміють старші дошкільники тропи, що вживають у мовленні.

Таблиця 2.2

Коефіцієнт розуміння дітьми експресивної лексики за змістом казок (у %)

Групи	Коефіцієнт розуміння лексики			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
ЕГ	-	-	22	78
КГ	-	-	28	72

Як засвідчують результати експерименту, більшість дітей 78% - експериментальної та 72% - контрольної виявились із низьким коефіцієнтом розуміння лексики. З середнім коефіцієнтом розуміння лексики було 22%) дітей експериментальної та 28% - контрольної груп. Старші дошкільники могли подекуди пояснити значення. Наприклад: "золоте серце" - це серце людини, яка дуже добра, чуйна. (Сергій К. ЕГ); "шовкова травиця" - це трава, яку так називають тому, що вона м'яка, як шовк (Оля Ж. КГ).

Наступним етапом констатувального експерименту стало визначення рівнів розвитку експресивного мовлення дітей старшого дошкільного віку. У критерії його оцінки було закладено показники, які складають основу експресивного мовлення:

1 критерій: наявність у мовленні лексико-семантичних засобів із вживанням слів у переносному значенні.

2 критерій: лексична наповнюваність усного продукування казки з використанням побутової, загальноповжитої й експресивної лексики в усних висловлюваннях під час опису, переказу, бесіди.

3 критерій: доцільне використання в мовленні тропів із вживанням епітетів; метафор; гіпербол; персоніфікацій; метонімії; літот; синекдох; порівнянь.

4 критерій: використання в мовленні синтаксичних засобів із вживанням казкових зачинів, кінцівок, віршованих рядків, повторів).

Наявність у мовленні лексико-семантичних засобів (слів у переносному значенні) свідчить не тільки про здатність розуміти їх, але й бажання використовувати в активному мовленні. Вживання слів у переносному значенні є однією з важливих передумов існування мовної "надбудови". Під мовною "надбудовою" розуміємо здатність дітей в активній мовленнєвій діяльності розуміти, вживати слова в переносному значенні.

Дані психологів (Виготський Л.С., Запорожець О.В., Рубінштейн С.Л.), педагогів (Литвиненко С.А., Сухомлинський В.О., Ушинський К.Д.) і лінгводидактів (Богущ А.М., Гавриш Н.В., Колунова Л.А., Фесенко Л.І.) свідчать:

старший дошкільний вік характеризується розвитком усвідомленого сприйняття змісту художніх творів, здібностей виокремлювати та помічати засоби художньої виразності. Принагідно мети започаткованого дослідження акцентувалась увага передусім на лексичній наповнюваності усного продукування казки.

Особливе місце у розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку посідає робота над розкриттям смислової сторони багатозначних слів, що забезпечує розширення їх словника за рахунок розуміння значень уже відомих дітям, сприяє формуванню навичок правильно вживати слова і в подальшому слугує визначальними умовами загальної культури мовлення.

Одним із показників експресивного мовлення нами було визначено доцільне використання в мовленні тропів. Необхідною умовою вираження думок, з одного боку, та внесення нових значень у повідомлюване, з іншого, виступає - наявність у мовленні тропів. Так, наприклад, метафора, за визначенням С.Л. Рубінштейна, "зображуючи узагальнений зміст, поряд із цим, виходячи за його межі, сприяє внесенню специфічних відтінків" [66]. Повноцінне оволодіння побудовою зв'язного висловлювання з опорою на експресивну лексику, включає розуміння виразних моментів, що розкривають внутрішній зміст висловлювання.

Важливою складовою лексичної роботи в дошкільному закладі вважаємо виведення володіння експресивними засобами як у пасивній, так і в активній позиції, тобто розвиток умінь не тільки розуміти виразність, експресивність, образність мовлення при сприйнятті літературного твору, але й активно використовувати засвоєні засоби в розмовному мовленні.

У процесі реалізації мети поставлених експериментальних завдань зверталась увага на використання в мовленні дітьми експресивних засобів: епітетів, метафор, персоніфікацій, гіпербол, літот, синекдох, повторів, віршованих рядків, порівнянь тощо.

Наявність у мовленні специфічних синтаксичних засобів характеризується насамперед розумінням: специфіки мовної структури і

лексичної наповнюваності казки; доцільності функціонування означених одиниць у художньому творі та сформованістю вмінь і навичок розуміння їх практичного значення і можливості перенесення казкових формул до власного мовлення. Присутність у розмовному мовленні клішованих виразів свідчить про багатство і різноманітність словникового запасу дітей старшого дошкільного віку.

Нами були розроблені завдання, виконання яких дозволило б визначити рівні розвитку експресивного мовлення дітей 5-7 років. При доборі експериментальних завдань, враховувалось: доступність; спрямованість на розкриття експресивного потенціалу. Проілюструємо прикладами окремих експериментальних завдань.

Завдання 1. Відгадай слово

Мета: виявити вміння дітей вживати слова в переносному значенні.

Процедура виконання: Експериментатор читає дитині висловлювання, в якому слово виступає у прямому значенні. Потім пропонує пригадати значення виразу в переносному значенні та за експресивною характеристикою відгадати, про кого йшлося. Працюючи із запропонованим матеріалом, діти давали експресивну характеристику тварин. Орієнтовні приклади значень слів викладено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Ознаки слова

Пряме значення	Переносне значення (Прогнозована відповідь: Так кажуть...)	Зашифроване слово
1. а) Великий, хижий звір із коричневим густим хутром та короткими товстими ногами; б) Бурий, великий, взимку спить, а влітку наїдається.	Про сильну, але неповоротку, незграбну людину	Ведмідь
2. а) Хижий звір, із гострою мордочкою та довгим пухнастим хвостом; б) Руда, кмітлива, жвава, пухнаста,	Про хитру, улесливу, лукаву людину	Лисиця

має пухову руденьку шубу.		
3. Голодний, злий, хижий, сірий, дикий	Про людину, яка голодна	Вовк
4. а) Невеличкий, полохливий, сірий, довговухий; б) Влітку сірий, а взимку він білий, має довгі вуха, куций хвіст.	Про людину, яка дуже боязка; про пасажира, що не має квитка	Заєць
5. а) Малесенька, руденька, гнучка, пухнаста; б) Швидка, маленька, живе на деревах	Про людину, яка працює без відпочинку	Білка

Завдання 2. Намалюй портрет казкового героя

Мета: З'ясувати вміння дітей використовувати метафори під час опису людини, тварини тощо.

Процедура виконання: Експериментатор пропонує дітям картку казкового героя, наприклад, лисиці: "До нас у гості завітав Колобок, у нього дуже багато фотографій своїх друзів, йому треба зробити 2 фотоальбоми, але коли він ніс фотографії до нас, його штовхнув бегемотик, і всі вони змішалися. Давайте допоможемо Колобку і розповімо йому, хто ж із звірів хороший, а хто поганий".

Завдання 3. Мандрівка в казкове царство

Мета: З'ясувати вміння дітей використовувати в мовленні метафори.
Процедура виконання: Експериментатор пропонує дітям тексти, в яких пропущені слова. Експериментатор: "Діти, до нас знову завітав Колобок, до нього прийшли листи, але від кого Колобок не знає, тому, що вони не підписані. Коли листоноша ніс Колобку листи, пішов дощ і деякі слова неможливо прочитати. Він дуже розгубився і не знає, кому відповідати. Допоможіть Колобку дізнатися, звідки надійшли листи. Давайте всі разом спробуємо відгадати, які слова там було написано". Вихователь зачитує листи від казкових героїв, а діти відгадують (пропущені слова виділено):

Добридень, колобочку, Милий мій дружочку. Я руда, низького зросту, Маю я м'якеньку шубку, Вовку-брату я сестриця, А зовуть мене.. .(Лисиця)

Завдання 4. Хто ти, де живеш?

Мета: з'ясувати вміння дітей вживати в мовленні епітети. Процедура виконання: Експериментатор пропонує дітям за допомогою епітетів охарактеризувати казкових героїв. Зачитує листа від Колобка.

Добрий ранок!	Що прийдуть в гості до малят.
На дворі світає,	Колобок сьогодні знову
Колобочок вас вітає.	Поведе свою розмову
Сідайте зручненько,	Про чарівний світ казковий.
Слухайте гарненько.	В цих казках живуть звірята,
Мова піде про звірят,	Всім відомі вам малята.

Після того, як Колобок познайомить дітей зі своїми друзями, експериментатор пропонує дібрати якнайбільше епітетів для характеристики героїв. Наприклад: заєць - довговухий, куцохвостий, спритний, пухнастий, маленький, беззахисний...; вовк - злий, хижий, зажерливий...Пропоновані звірі: півник, миша, ведмідь, журавель, котик, бичок, собака, коза, качечка, жаба, соловейко, свиня, гусак, віл тощо.

Пропоновані запитання: В яких казках живуть ці звірята? Пригадай, що з ними траплялося в казках? Чому лисичка хитра? В яких казках вона живе? З ким можна порівняти лисичку? Як у казках називають вовка? Чому бичка називають солом'яним?

Завдання 5. Про кого мова? Мета: з'ясувати вміння добирати синекдоху.

Процедура виконання: експериментатор пропонує текстові уривки і пропонує знайти синекдоху. Експериментатор: "Діти, зараз я прочитаю вам кілька речень, а ви уважно слухайте і спробуйте знайти в них незвичні слова. Наприклад: Вареників стоїть бочок двадцять; народ, стоячи на горах, так і плеснув руками; клубочок попереду котився тощо". Завдання 6. Поясни, з чого зроблений? Мета: з'ясувати вміння добирати метонімію та тлумачити їх. Процедура виконання: експериментатор називає дитині імена казкових героїв і пропонує відповісти, чому про них так говорять. Орієнтовний перелік казкових героїв подано в таблиці 2.4.

Тлумачний словник казкових героїв

Ім'я казкового героя	Прогнозована відповідь
Котигорошко	Тому, що народився з горошини
Івасик-Телесик	Зроблений із деревини
Кирило Кожум'яка	Мне 12 шкур одночасно
Жар-птиця	Коли на неї дивишся, то стає жарко
Царівна жаба	Зачарована в жабу принцеса
Солом'яний бичок	3 соломи зроблений

Завдання 7. Чи можуть звірі говорити?

Мета: з'ясувати вміння дошкільників вживати в мовленні персоніфікацію.

Процедура виконання: експериментатор називає тварину, дитина повинна її персоніфікувати (олюднити). Пропоновані звірі: голубка, жаба, змії, каченята, жайворонок, миша, орел, змія, гусенята, ведмідь, сокіл, заєць, вовк, свиня, собака тощо). Наприклад: орел просить, змія вийшла, жаба каже.

Завдання 8. Хто може більше, а хто менше?

Мета: виявити вміння вживати в мовленні гіперболи, літоти.

Процедура виконання. Експериментатор: "Діти, сьогодні до нас на гостини завітали казкові герої, їм треба виконати доручення, але вони не знають як. Допоможіть їм". Діти згадують казковий сюжет, зменшуючи або збільшуючи силу пропонованих героїв: орла, гусенятка, Кирила Кожум'яки, Котигорошка.

Завдання 9. Хто твій улюблений герой?

Мета: з'ясувати рівень використання під час усних висловлювань побутової, загальноновживаної, експресивної лексики.

Процедура виконання. Експериментатор: "Діти, сьогодні незвичайний день, до кожного з вас прийшли ваші улюблені казкові персонажі. Але їм дуже соромно, бо вони не можуть повернутися до своєї казки. Давайте допоможемо їм згадати, з яких вони казок". Експериментатор пропонує героїв, а дошкільники повинні описати казку, з якої вони прийшли.

Завдання 10. Закінчи фразу

Мета: виявити вміння дітей вживати в мовленні повтори.

Процедура виконання. Варіант А: експериментатор пропонує дітям казкові тексти і просить згадати фрази, в яких вони повторюються. Варіант Б: експериментатор пропонує за даними фразами відгадати казковий текст (Див. Таблиця 2.5)

Таблиця 2.5

Казкові повтори

Назва казкового тексту	Повтори
Солом'яний бичок	Пасись, пасись бичку, на травиці, поки я мички попряду! Я бичок-третячок, із соломи зроблений. Смолою засмолений!
Коза-дереза	- Кізонько моя люба та мила, чи ти їла, чи ти пила? - Ні дідусю, не пила, й не їла. Як бігла через місточок. Вхопила кленовий листочок. Як бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку. Тільки пила й їла. А дід стоїть на воротях, в червоних чоботях, кийком підпирається, у кізоньки питається.
Телесик	Ближче, ближче, човнику, до бережка! Це ж моя матінка мені обідати принесла! Пливи, пливи, човнику, далі!

Завдання 11. Казкові рими

Мета: виявити вміння дошкільників вживати віршовані рядки.

Процедура виконання: експериментатор пропонує дитині казковий текст і просить пригадати, які вірші там є. Пропоновані питання: "Яку пісеньку співала кізонька? Як котик знайшов півника? Чому Івасика-Телесика трохи не з'їла зміючка?"

Завдання 12. Як усе починалось ?

Мета: з'ясувати вміння використовувати казкові зачини в мовленні, розуміти зміст казкових висловлювань.

Процедура виконання: експериментатор проводить бесіду з дітьми "Що таке зачин". Розповідає, що без нього неможлива будь-яка казка. Після вступної бесіди пропонує початок казкової фрази. Діти продовжують фразу за початком та називають її. Тексти зачинів подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Клішовані казкові вирази (зачини)

Початок	Кінцівка	Назва казки
Жили собі двоє мишенят	Круть та Верть і півник голосисте Горлечко	Півник і двоє мишенят
За синіми горами	За широкими морями	Лісова сопілка
Жив собі дід та баба	И була в них коза	Коза-дереза
Ішов дід лісом	А за ним бігла собачка, та й загубив дід рукавичку	Рукавичка
Унадивсь давним-давно один страшний змій	Десь у якусь слободу людей їсти та й виїв всіх, zostався тільки дід	Іван-Побиван
Де-не-десь, у деякімсь царстві, жив собі цар та цариця	А в них три сини, як соколи	Цар-жаба

Завдання 13. Казочці кінець, а хто слухав молодець Мета: з'ясувати вміння дітей використовувати в мовленні кінцівки. Процедура виконання: завершення казкового тексту за даним початком. Експериментатор проводить вступну бесіду "Казкові кінцівки", розповідає казку. Після розповіді казки пропонує її завершити з власною кінцівкою. Пропоновані варіанти кінцівок подано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Клішовані казкові вирази (кінцівки)

Початок	Продовження
От вам казочка	А мені бубликів в'язочка
Стали жити	Поживати і добра наживати
От вам казочка	Мені бубликів в'язка. Мені колосок, а вам грошей мішок
І я там був	Мед, вино пив, у роті не було, а по бороді текло

Як свідчать результати експерименту, найбільшу кількість відтвореної лексики становила загальноживана (21,4% - дітей

експериментальної та 21,4% - контрольної груп). Побутова лексика використовувалась старшими дошкільниками в меншому обсязі 20% - дітей експериментальної і 20% контрольних груп. Лише подекуди під час виконання завдань діти вживали професійно-виробничу лексику (2,8% - експериментальних і 3,2% - контрольних груп).

Щодо відтворення в мовленні експресивної лексики, зауважимо, в мовленні дітей були відсутні такі тропи, як синекдоха, гіпербола, літота, метонімія, що виявилися важкими для розуміння. Слова в переносному значенні вживали в мовленні 3,2% дітей експериментальної і 2,8% - контрольної груп. Досить активно вживали діти синтаксичні засоби: повтори (16,2% - дітей експериментальної і 14,2% - контрольної груп); віршовані рядки (15,2%) - експериментальної і 16,2% - контрольної груп).

Таблиця 2.8

Результати виконання експериментальних завдань дітьми старшого дошкільного віку (констатувальний зріз у %)

Показник експресивного мовлення	№ завдання	Група	
		ЕГ	КГ
Вживання слів в переносному значенні	1	3,2	2,8
Доцільне вживання в мовленні Метафор	2,3	2	2,2
Епітетів	4	10,4	12
Порівнянь	5	2,6	1,8
Синекдох	6	-	-
Метонімії	7	-	-
Персоніфікацій	8	1,2	0,4
Гіпербол, літот	8	-	-
Лексична наповнюваність усного продукування. Побутова лексика	10	20	20
Загальноживана		21,4	21,4
Професійно-виробнича		2,8	3,2
Використання в мовленні синтаксичних засобів. Повторів	11,12	16,2	14,2
Віршованих рядків	13	15,2	16
Казкових зачинів	14	2,6	3,2
Казкових кінцівок	15	2,4	2,8

Означені синтаксичні засоби експресивного мовлення вживались після інструкції вихователя, попередньої установки на їх відтворення. Епітети були використані 10,4%) дітей експериментальної і 12% - контрольної груп. Діти використовували здебільшого прості (виражені одним словом) епітети, типу: зелена трава, сіренький зайчик, молода дівчина, скляний посуд. Складні епітети в мовленні не зустрічались, але були наявними метафори (2% - дітей експериментальної і 2,2% - контрольної груп), порівняння (2,6% дітей експериментальної і 1,8% - контрольної груп). Найменшу кількість з-поміж тропів становило використання в мовленні персоніфікацій (1,2% - експериментальної і 0,4% дітей контрольної груп).

Казкові зачини було зафіксовано у 2,6% дітей експериментальної і 3,2% контрольної груп і кінцівки (2,4% - дітей експериментальної і 2,8% - контрольної груп). Окреслені показники, що становили більшою мірою якісну характеристику лексичної сторони мовлення, виступили підґрунтям виокремлення рівнів розвитку експресивного мовлення.

За результатами виконання дітьми завдань було виділено 5 рівнів: високий, достатній, середній, низький, нульовий (стадія невизначеності). Зупинимось докладніше на кожному з них.

Високий рівень розвитку експресивного мовлення: діти вживали в мовленні слова з різними смисловими відтінками і навантаженням, доречно їх використовували, були наявні експресивні засоби (епітет - 10-12, метафора - 8-9, порівняння - 7-8, гіпербола - 5-7, літота - 5-6, синекдоха - 3-4, повтори - 12-15, віршовані рядки - 18-21). Мовлення емоційно забарвлене, багате типовими казковими формулами, казковими клішованими виразами (кінцівка, зачин), наявні творчі процеси щодо самостійного вживання експресивної лексики. Під час складання образної характеристики персонажів діти використовують смислові відтінки слів, а у процесі переказу улюбленої казки використовують жестову символіку (міміка, пантоміміка), змінюють темброве забарвлення (уподіблення до голосу казкових персонажів).

Достатній рівень висловлювання вирізняються чіткою сюжетною лінією, завершеністю, логічністю. Експресивні засоби використовуються після нетривалої паузи, у кількісному співвідношенні: епітет - 8-10, метафора - 6-7, порівняння - 5-6, гіпербола - 3-4, літота - 4-5, синекдоха - 3-4, повтори - 10-12, віршовані рядки - 16-18. Проте вживання в розмовному мовленні деяких з них (синекдоха, літота) викликає певні труднощі. Співвідношення експресивної лексики до лексичного загалу мовної структури казкового тексту складає 50,3%. Наявні в мовленні типові помилки (нечіткість, непослідовність викладу думок), у процесі переказу казки недостатньо використовують специфічні казкові формули, або перекручують їх зміст.

Середній рівень. Усне мовлення характеризується нерівномірністю. Діти вживають обмежену кількість експресивних засобів, використовують їх після нагадування. Лексична наповнюваність висловлювань дорівнює 35-40% від загального лексичного масиву. У мовленні дітей відсутні такі тропи, як синекдоха, літота. Поодинокими прикладами фіксуються гіперболи - 1-2, метафори - 3-4. Найуживанішими є епітети, повтори, порівняння, віршовані рядки під час переказу текстових одиниць за поданим початком або після попереднього нагадування. В мовленні діти майже не використовують мовленнєві звороти, що наявні в казковому тексті, наприклад, зачинів. У дітей відсутнє розуміння семантичного значення експресивних одиниць, вони не можуть пояснити додаткове значення лексики, що наявна в казці.

Низький рівень. Активний словниковий запас дітей дорівнює приблизно 10-15% експресивної лексики, яку вони використовують лише після попередньої пропедевтичної роботи. Діти використовують лише поодинокі елементи експресивності (епітети - 1-2, повтори - 3-4), віршовані рядки пригадують тільки з допомогою вихователя (окремі слова). Використання в усних висловлюваннях епітетів часто призводить до втрати основної думки повідомлюваного. Клішовані вирази в мовленні відсутні повністю, вони не відтворюються навіть після нагадування.

Стадія невизначеності. Діти означеного рівня не змогли правильно виконати жодного завдання. У них відсутня експресивна лексика, вони не знають образних виразів і віршованих рядків знайомих казок.

Кількісну характеристику рівнів розвитку експресивного мовлення подано в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Рівень розвитку експресивного мовлення старших дошкільників
(констатувальний зріз у %)

Групи	Рівень				
	Високий	Достатній	Середній	Низький	Стадія невизначеності
ЕГ	-	14	34	50	2
КГ	-	16	26	54	4

Як засвідчив експеримент, високого рівня розвитку експресивного мовлення не було зафіксовано, достатній рівень був у 14% дітей експериментальної і 16% контрольної груп. Незначна кількість - 34% дітей експериментальної і 26% - контрольної груп перебували на середньому рівні розвитку експресивного мовлення. У переважній більшості дітей (50% - експериментальної і 54% контрольної груп) було зафіксовано низький рівень розвитку експресивного мовлення. Під час виконання завдань, деякі діти не змогли їх виконати взагалі і були віднесені до нульового рівня (2% експериментальна і 4% - контрольна група).

Під час виконання завдань у мовленні дітей було зафіксовано такі недоліки: велику кількість русизмів; бідність словникового запасу; нерозуміння конотативного (додаткового) значення слів у структурі художнього тексту; перевага загальноживаної, побутової лексики.

Для збагачення словникового запасу дошкільників експресивною лексикою важливим є створення умов (використання лексичних, словниково-логічних вправ, мовленнєвих ситуацій), перехід слів із пасивного до

активного словника; робота над точністю вживання слів на позначення експресивності в розмовному мовленні.

2.3. Теоретичне обґрунтування формувально-експериментальної методики

При побудові експериментальної методики було враховано принципи розвитку мовлення і навчання дітей дошкільного віку рідної мови, з-поміж них: принцип сенсорно-лінгвістичного розвитку; взаємозв'язку мислення і мовлення, забезпечення максимальної мовленнєвої активності; емоційної насиченості занять; національної спрямованості; оцінки виразності мовлення; прискорення темпів розвитку мовлення і збагачення мови.

Принцип сенсорно-лінгвістичного розвитку передбачав збагачення словникового запасу дітей дошкільного віку на заняттях із різних розділів програми: з образотворчої діяльності, художньої літератури, мовленнєвого спілкування.

Сутність принципу взаємозв'язку мислення, мови і мовлення полягала у практичному ознайомленні дітей з багатозначністю слів, їх вживання в прямому і переносному значеннях, тропами, що наявні в казковому тексті, їх композиційною структурою.

Принцип забезпечення максимальної мовленнєвої активності реалізовувався завдяки проведенню занять, мовленнєвих вправ із підгрупами дітей (4-5 чоловік), що сприяло кращому засвоєнню пропонованого матеріалу; забезпеченню мовленнєвої активності дитини під час виконання завдань.

Принцип прискорення темпів розвитку мовлення і збагачення мови реалізувався дотриманням спеціальних принципів словникової роботи: включення дітей в активну пізнавальну діяльність; вирішення всіх завдань; тематичний принцип.

Розробляючи експериментальні завдання, ми використовували методи безпосереднього (бесіди за ілюстраціями до казок, показ різних видів театрів)

та опосередкованого (лексичні вправи на збагачення і активізацію словника) ознайомлення з навколишнім.

Одним із провідних прийомів словникової роботи в ході експериментального навчання виступило створення мовленнєвих ситуацій за змістом казок. Створення таких ситуацій забезпечує "мимовільне запам'ятовування не лише окремих слів, а й словосполучень, речень".

Нами було визначено педагогічні умови щодо роботи з українською народною казкою, які забезпечили збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою, з-поміж них:

- розуміння дітьми змісту казкових текстів;
- усвідомлення дітьми наявності експресивної лексики у текстах казок і власному мовленні;
- наявність позитивних емоційних стимулів щодо пошуку дітьми відповідних слів, фраз, речень із експресивними засобами;
- цілеспрямований добір експресивної лексики за змістом казок;
- моделювання ігрових ситуацій за змістом казок;
- взаємозв'язок різних видів діяльності (мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової, художньо-мовленнєвої, образотворчої) щодо активізації вживання дітьми експресивної лексики.

Добираючи українські народні казки для експериментальної методики, ми враховували принцип поетапної роботи з художніми творами. Спочатку дітям пропонувались казки з нескладним сюжетом; обмеженою кількістю дійових осіб; порівняно невеликим об'ємом та добре знайомим змістом. Далі передбачалась робота з казками більш ускладненої композиції; розгалуженістю експресивних засобів, що використовуються в казці.

При роботі з художніми творами, педагог має дбати не тільки про "пізнання дітьми навколишнього світу через аналіз тексту, а й про виховання глибоких і стійких почуттів, високу культуру емоційного, чуттєвого сприймання". За допомогою художнього твору можна "активізувати й розвивати інтелект дітей, мобілізувати їх розв'язання творчих завдань" [84].

Роботі над українськими народними казками з дітьми передувала ретельна підготовка вихователя до кожного заняття, яка включала попередню роботу над твором: опрацювання тексту відповідно до наявності в ньому експресивної лексики; складання словників-мінімумів за текстом казки; продумування принципів пояснення окремих слів і фраз; розробка лексичних вправ за змістом казки та сценаріїв ігрових ситуацій за сюжетом казки; складання в разі потреби казкових сюжетів - оповідей.

На початковому етапі навчання нами було складено оповідь казкового сюжету про дівчинку Барвинку та її друзів: Івасика, Катрусю і Ганнусю, які виступили наскрізними героями впродовж всього експериментального навчання і час від часу стимулювали дітей до активізації засвоєної експресивної лексики. Ознайомлення дітей з сюжетами нових українських народних казок відбувалось на заняттях із художньої літератури і закріплювалось у повсякденному житті.

Цілеспрямований добір експресивної лексики передбачав її угруповання за словниками-мінімумами до кожної української народної казки. При цьому ми враховували такі вимоги: комунікативну доцільність уведення слів до словника дітей; необхідність поданого слова для засвоєння змісту уявлень, що рекомендовані програмою; частотність вживання слова в мовленні; віднесеність слова до загальноновживаної лексики; доступність за лексичними, фонетичними, граматичними особливостями; значимість слова для вирішення виховних завдань; значимість слова для розуміння дітьми означеного віку змісту художніх творів; відбір слів різних частин мови. Крім того, ми послуговувались такими вимогами: належністю слова до певного шару лексики; комунікативної доцільності (відбір мовних засобів для конкретної навчальної мети та умов спілкування).

Створенню словників-мінімумів передувало створення загального банку текстових одиниць, що становили достатній рівень роботи з розвитку мовлення дітей окресленої вікової категорії: об'єднання матеріалу за групами; індексація кожної групи, тобто визначення місця, часу та етапу

навчання щодо ефективного використання експресивної лексики; визначення форми презентації експресивної лексики; сполучуваність слів; словотворча якість (здатність до утворення спількоренових слів).

Для кращого засвоєння набутих дітьми знань щодо ролі експресивних засобів у мовленні нами розроблялись ігрові ситуації за змістом казок. У роботі над збагаченням словника експресивною лексикою ми не ставили за мету дати дітям теоретичні знання про засоби створення експресивності в мовленні.

Збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою за змістом українських народних казок відбувалось за принципом взаємозв'язку різних видів діяльності, зокрема навчально-мовленнєвої (заняття з розвитку мовлення), ігрової (ігрові ситуації та ігри за змістом казок), театральної-ігрової (ігри-драматизації, інсценування, настільний, ляльковий театри та інші види), художньо-мовленнєвої (різновиди занять з художньої літератури), образотворчої (малювання за змістом казок).

Для забезпечення ефективності експериментальної роботи на означеному етапі реалізовувались такі педагогічні умови:

- розуміння дітьми змісту казкових текстів;
- цілеспрямований добір експресивної лексики за змістом казок.

Змістовий аспект роботи передбачав: розповідання українських народних казок; уведення у словник дітей експресивної лексики.

Форми роботи: заняття з художньої літератури, літературні вікторини, показ театрів за змістом казок, прослуховування платівок, перегляд діафільмів, кінофільмів, телепередач і відеофільмів за змістом казок.

Принципи організації експериментальної роботи:

- ознайомлення дітей із змістом казки;
- усвідомлення і розуміння змісту художнього твору; Педагогічним умовами первинно-ознайомлювального етапу виступили:

умовами первинно-ознайомлювального етапу виступили:

- усвідомлення дітьми наявності експресивних засобів у текстах казок і власному мовленні;

- наявність позитивних емоційних стимулів щодо пошуку дітьми відповідних слів, фраз, речень з експресивними засобами.

Третій продуктивно-моделюючий етап дослідження передбачав активізацію експресивної лексики в мовленнєвих ситуаціях за змістом українських народних казок.

Змістовим аспектом роботи продуктивно-моделюючого етапу виступили: занурення дітей в активну навчально-мовленнєву та художньо-мовленнєву діяльність за змістом казок.

Форми роботи: заняття з художньої літератури і розвитку мовлення. На цьому етапі реалізовувались такі принципи:

- забезпечення максимальної мовленнєвої активності;
- емоційна насиченість занять;
- національна спрямованість словникового запасу. Педагогічними умовами означеного етапу виступили:

- наявність позитивних емоційних стимулів щодо пошуку дітьми відповідних слів, фраз, речень з експресивними засобами;
- моделювання ігрових ситуацій за змістом казок.

Метою четвертого творчо-імпровізаторського етапу було самостійне використання дітьми експресивної лексики в різних видах діяльності (навчально-мовленнєвій, художньо-мовленнєвій, театральній-ігровій).

Змістовий аспект роботи: передбачав подальшу активізацію в мовленні дітей експресивної лексики в іграх-драматизаціях, інсценуванні, показах дітьми вистав, іграх за сюжетами казок, літературних вечорах і святах казки, ранках.

Форми роботи: ігри-драматизації, інсценування, показ театрів і вистав, ігри за сюжетами казок, вечори і свята казки.

Принципами творчо-імпровізаторського етапу виступили:

- забезпечення максимальної мовленнєвої активності;
- емоційної насиченості занять;

- включення дітей в активну пізнавальну діяльність за змістом казок.

Педагогічними умовами реалізації означених принципів на даному етапі виступили

- моделювання ігрових ситуацій за змістом казок;
- взаємозв'язок різних видів діяльності (навчально-мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової, художньо-мовленнєвої, образотворчої) щодо активізації вживання експресивної лексики.

Відповідно до кожного етапу нами були дібрані конкретні завдання, які реалізовувалися в ході експериментальної роботи. Розглянемо більш докладно зміст роботи на кожному етапі.

2.4. Добір казкових текстів щодо експериментальної роботи за лінгводидактичним критерієм

Перший етап експериментальної роботи "відбірково-аналітичний" передбачав добір та аналіз казок, що відповідають віковим особливостям дітей старшого дошкільного віку і сприяють збагаченню словника дітей експресивною лексикою, наявною в казках, а також складання словників-мінімумів за змістом казок.

З метою виявлення дидактичних можливостей казок щодо збагачення словника експресивною лексикою нами було проаналізовано збірки українських народних казок, які вийшли з друку останнім часом [80-83].

Аналіз казкових текстів здійснювався за педагогічним і лінгвістичним критеріями. Зупинимось докладніше на кожному з них.

Педагогічний критерій передбачав аналіз текстів щодо відповідності меті дослідження та доступності їх віку дітей. Показниками означеного критерію слугували: доступність віку; виховне, пізнавальне, естетичне значення сюжету; своєрідність викладу; наявність у сюжетній фабулі емоційно-виразного підтексту; композиційні особливості казкового тексту (зачин, кінцівка, розвиток дій); достатній запас експресивної лексики; доцільність її використання в мовленні дітей.

Аналіз казкових текстів за лінгвістичним критерієм передбачав угруповання експресивної лексики (тропів) за загальноприйнятою класифікацією (епітет, метафора, порівняння, персоніфікація, порівняння, синекдоха, гіпербола, літота тощо) та визначення коефіцієнта середньої частотності вживання тропів у дібраних казкових текстах. Показниками добору за даним критерієм слугували: барвистість та образність мовлення; наявність віршованих повторів, примовок, приповідок; діалогізована оповідь казкових текстів (схильність текстів до драматизації, театралізації, інсценізації за змістом); наявність традиційних зачинів, кінцівок; цікавість та оригінальність сюжету; наявність у текстовій фабулі експресивної лексики (епітет, метафора, порівняння).

Підібрані впродовж аналізу казкові тексти було структуровано за двома основними жанровими групами: чарівні та казки про тварин. Результати аналізу чарівних казкових текстів подано в таблиці 2.10. Найбільшу групу у відсотковому співвідношенні в чарівних казкових текстах складає загальноновживана лексика. За кількісними показниками вона становить 30,8% у казці "Телесик", 32,8% - "Кирило Кожум'яка", 36% - "Кривенька качечка", 40,2% - "Котигорошко", 46,3% - "Царівна-жаба", 30,1% - "Про жар птицю та вовка", 40,3% - "Іван-Побиван", 35,2% - "Калинова сопілка", 40,1% - "Яйце-райце". Здебільшого це слова, що позначають назви речей, рослин, тварин, явищ природи і суспільного життя: дід, баба, ліс, ранок, тату, річка, змія - "Телесик"; царство, парубки, соколи, жаба, лебеді, ведмідь, острів - "Царівна-жаба"; хлопець, мати, камінь, дерева, очі - "Іван-Побиван". Наявними у структурі чарівних казкових текстів є елементи побутової лексики. Наприклад: "Телесик" - 26%, "Кирило Кожум'яка" - 23,8%, "Кривенька качечка" - 19,2%, "Котигорошко" - 20,2%, "Царівна жаба" - 16,4%, "Про жар птицю та вовка" - 26%, "Іван Побиван" - 17,3%), "Калинова сопілка" - 20,4%, "Яйце-райце" - 19,2%. Переважно це слова на позначення назви предметів: човник, весельце - "Телесик"; коромисло, криниця - "Кривенька качечка",

сир, сироватка, мука - "Іван-Побиван"; тулубець, кожушок, одежа - "Царівна-жаба"; піч, лопата, заслінка, стіл - "Телесик").

Незначний відсоток у текстовій структурі чарівних казкових текстів нараховує професійно-виробнича лексика, що охоплює кількісно велику групу слів, які вживаються на позначення знарядь і матеріалів праці, процесів виробництва, характерних для різних професій і спеціальностей. У казці "Телесик" було зафіксовано 3,5% слів, що належать до означеного лексичного прошарку, 2,8% - у казковому тексті "Кирило Кожум'яка"; 26% - "Кривенька качечка", 5,3% - "Котигорошко", 2,8% - "Царівна-жаба", 4,1% - "Про жар птицю та вовка", 5,8%) - "Іван-Побиван".

Таблиця 2.10

Аналіз чарівних казкових текстів

№	Назва казки	Лексичний склад											
		Стилістично-нейтральна лексика			Експресивна лексика								
		Побутова	Загальноживана	Проф.-виробнича	Епітет	Метафора	Повтори	Гіпербола	Літога	Синекдоха	Порівняння	Метонімія	Персоніфікація
1	Телесик	26	30,8	3,5	8,4	6,5	6,7	3	зд	4	4	2	2
2	Кирило Кожум'яка	23,8	32,8	2,8	10,2	6,3	5Д	2,5	1,2	3,3	6	4	2
3	Кривенька качечка	19,2	36	2,6	8,4	5,1	6,1	зд	2,2	3Д	9,1	3	2,1
4	Котигорошко	20,2	40,2	5,3	7,9	6,5	4,7	2,2	0,8	2,1	7	2	1,1
5	Царівна-жаба	16,4	46,3	2,8	9,1	4,2	4,2	1,6	2,3	3,5	5Д	3,3	1,2
6	Про жар-птицю та вовка	26	30,1	4,1	8,8	6,2	3Д	2,2	1,8	2,6	6,1	4,8	4,2
7	Іван-Побиван	17,3	40,3	5,8	9,8	6,2	4,2	3Д	1,2	3,3	4,2	3,5	1,1
8	Калинова сопілка	20,4	35,2	4,8	11,2	6,3	4,2	1,1	3,5	1,2	6,3	3,6	2,2
9	Яйце-райце	19,2	40,1	2,5	16,1	4,2	1,2	2,1	2,2	2,1	5,1	4	1,2

Окрім стилістично-нейтральної лексики, майже половину лексичного складу проаналізованих казок складає емоційна (експресивна) лексика, яку подано в означених текстах у вигляді тропів, найуживанішими серед них виявились епітети: 8,4% - "Телесик", 10,2% - "Кирило Кожум'яка", 8,4% - "Кривенька качечка", 7,9% - "Котигорошко", 9,1% - "Царівна-жаба", 8,8% - "Про жар-птицю та вовка", 9,8% - "Іван-Побиван", 11,2% - "Калинова сопілка", 16,1 % - "Яйце-райце".

У чарівних казках наявні прості епітети, виражені словом, (біла борода - "Кирило Кожум'яка", золоте яйце, золотий заєць - "Яйце-райце", золотий човник, срібне веселечко - "Телесик"; великий луг - "Яйце-райце"; метений двір, тесаний стовпець - "Кривенька качечка", стрілочки мідяні, скляний палац криваві сльози, костяна нога - "Цар-жаба") та складні, виражені словосполученням (змійна дочка зачарована - "Яйце-райце", поміст склом настелений "Царівна-жаба").

За даними аналізу, в чарівних казках є метафори: 8,5% - "Телесик", 6,3% - "Кирило Кожум'яка", 7,2% - "Кривенька качечка", 6,5% - "Котигорошко", 5,4% - "Царівна-жаба", 6,2% - "Про жар-птицю та вовка", 7,3% - "Іван-Побиван", 6,3% - "Калинова сопілка", 4,2% - "Яйце райце". Наприклад: веретенце дзвенить - "Кривенька качечка" (приховане порівняння, веретенце дзвенить, наче музика); луг тріщить, лущить, земля гуде - "Яйце райце" (метафора побудована на зближенні предмета з однією загальною ознакою); Котигорошко, Вернидуб - перенос назви неживої природи на людину.

Одним із засобів створення експресивності в чарівних казках є повтори. Під час лексичного аналізу було зафіксовано 6,7% у казці "Телесик", 5,1% - "Кирило Кожум'яка", 6,1% - "Кривенька качечка", 4,7% - "Котигорошко", 4,2% - "Царівна-жаба", 3,1 - "Про жар-птицю та вовка", 4,2% - "Іван-Побиван", 4,2% - "Калинова сопілка", 1,2% - "Яйце-райце".

Створенню казкової ситуації сприяє використання в тексті персоніфікації, сутність якої полягає в наданні неживим предметам

людських властивостей. Вживання персоніфікації в чарівних казках, дорівнює 2% - "Телесик", 2% - "Кирило Кожум'яка", 2,1% - "Кривенька качечка", 1,1% - "Котигорошко", 1,2% - "Царівна жаба", 4,2% - "Про жар-птицю та вовка", 1,1% - "Іван-Побиван", 2,2% - "Калинова сопілка", 1,2 - "Яйце-райце".

Олюдження неживих предметів, явищ природи, тварин за допомогою персоніфікації сприяє кращому розумінню специфіки казкового тексту, допомагає усвідомленню казки як жанру та значно полегшує процес сприйняття дітьми ідеї твору. Персоніфікованими в казках є тварини: голубка, змії, каченята, миша, орел, ведмідь, сокіл; явища природи: дим аж під небесами стелиться, іскри скачуть, земля стогне - "Кирило Кожум'яка".

Різновидом метафори вважається літота і гіпербола. Відсоткове співвідношення вживання гіперболи і літоти в чарівних казках складає: літота - 3,1% "Телесик", 1,2% - "Кирило Кожум'яка", 2,2% - "Кривенька качечка", 0,8% - "Котигорошко", 2,3% - "Царівна-жаба", 1,8% - "Про жар-птицю та вовка", 1,2% - "Іван-Побиван", 3,5% - "Калинова сопілка", 2,2% - "Яйце-райце"; гіпербола: 3% - "Телесик", 2,5 - "Кирило Кожум'яка", 3,1% - "Кривенька качечка", 2,2% - "Котигорошко", 1,6% - "Царівна-жаба", 2,2% - "Про жар-птицю та вовка", 3,1% - "Іван-Побиван", 1,1% - "Калинова сопілка", 2,1% - "Яйце-райце".

Одним із засобів експресивності в казковому тексті слугує метонімія. Метонімічні переноси складають: 2% - "Телесик", 4% - "Кирило Кожум'яка", 3% - "Кривенька качечка", 2% - "Котигорошко", 3,3% - "Царівна-жаба", 4,8% - "Про жар-птицю та вовка", 3,5% - "Іван-Побиван", 3,6% - "Калинова сопілка", 14% - "Яйце-райце". Наприклад: "Шість кадовбів м'яса та шість кадовбів води" - предмет - міра того, що міститься в ньому; "Поклала баба ту деревинку в колисочку, колише й пісні співає..." - "Івасик-Телесик".

Різновидом метонімії є синекдоха: 4% - "Телесик", 3,3% - "Кирило Кожум'яка", 3,1% - "Кривенька качечка", 2,1% - "Котигорошко", 3,5% - "Царівна-жаба", 2,6% - "Про жар-птицю та вовка", 3,3% - "Іван-Побиван",

1,2% - "Калинова сопілка", 2,1% - "Яйце-райце". Відбувається перенесення назви з одного предмета на інший за кількісним співвідношенням між ними: "Народ стоячи на горах, так і плеснув руками" - "Кирило Кожум'яка".

Під час лексичного аналізу казок нами було зафіксовано і певну кількість порівнянь, а саме: "Телесик" - 4%, "Кирило Кожум'яка" - 6%, "Кривенька качечка" - 9,1%, "Котигорошко" - 7%, "Царівна-жаба" - 5,1%, "Про жар-птицю та вовка" - 6,1%, "Іван-Побиван" - 4,2%, "Калинова сопілка" - 6,3%, "Яйце-райце" - 5,1%. Наприклад: "З такої зеленої жаби та зробилась така гарна молодиця, що й очей не відірвеш!" - "Царівна жаба".

Особливий інтерес становить варіативність текстових форм у різних модифікаціях однієї вибірки. Варіанти різних модифікацій однієї вибірки подано в таблиці 2.11.

Як засвідчує таблиця, наявною є варіативність окремих лексичних одиниць у межах віршованих рядків. Так, у казці "Телесик" спостерігається зміна навантаження: у першому варіанті навантаження припадає на останню строфу ("І з ніжками, і з ручками, Буду тебе годувати..."). Другий варіант передбачає уточнення, скільки саме кулешику наварила мати ("Наварила кулешику, наварила ложок п'ять").

Наявними в лексичній тканині казок є повтори, які створюють неповторну динамічну ритміку оповіді, полегшують дітям запам'ятовування її змісту. Найбільшу кількість повторів нами було зафіксовано у казці "Телесик", наприклад: "Пливи, пливи човнику далі!". Наявними були повтори і в інших казках: "Чи по волі, чи по неволі!" - "Яйце-райце"). Багаторазове повторення одних і тих самих композиційних і мовностилістичних компонентів типізує як самі персонажі, так і обставини, за яких вони діють.

Визначення метафоричної насиченості лексичної тканини чарівних казкових текстів засвідчило наявність метафоричних переносів у загальному масиві лексичних одиниць казкових текстів означеної категорії. Проте порівняно з попередніми текстовими формами метафори зустрічаються в казках набагато частіше. Так, коефіцієнт середньої частотності

метафоричних одиниць у чарівних казках дорівнює 8,5%. Наприклад: метафори, в основі яких лежить подібність за емоційним враженням (калинова сопілка), за кольором (жар-птиця) тощо.

Таблиця 2.11

Модифікація віршованих рядків у структурі казок

Назва казки	I варіант	II варіант
Телесик	Люлі-люлі, Телесику Наварила кулешику, - І з ніжками, і з ручками Буду тебе годувати	Люлі-люлі, Телесику Наварила кулешику, - Наварила ложок п'ять, Буду тебе годувати
Котик і півник	Котику-братику, Несе мене лиса По каменю - мосту На своєму хвосту. Порятуй мене!	Мій котику, Мій братику! Несе мене лиса За кленові ліса, За крутії гори, За бистрії води...
	А лиски-лиски новий двір, Чотири дочки на вибір, П'ятий Пилипко. Пилипко- липко, вийди на ранок подивись, Як бубни бубнять, як сурми сурмлять - погляди!	Ой, у лиски, лиски новий Двір Та чотири дочки на вибір, п'ятий синко, ще й Пилипко. Вийди лиско, подивися, Чи хороше граю.

Зауважимо, що більшою мірою в чарівних казках були наявними постійні епітети, прості, що формуються на інтенсивному вираженні ознаки предмета: кольору - "зелена жаба", "мідна стріла", "срібний лучок" - "Царівна-жаба"; розміру - "здоровенні вуса", "дідок маленький", "велика птиця" - "Котигорошко"; "превеликий явір" - "Телесик"; якості - "молодий парубок" - "Кирило Кожум'яка", "залізний тік" - "Котигорошко", "дерев'яна лопата", "сухий дуб" - "Іван-Побиван", "товстий голос" - "Телесик"; складні - "загула стріла ні високо, ні близько - вище хат, та й упала ні далеко, ні близько - коло села в болоті - "Царівна жаба".

Поодиноким виявилось використання гіпербол у чарівних казках. Наприклад: Кирило Кожум'яка розриває одночасно 12 шкур. У деяких казкових текстах гіперболізованою є вже назва. Так, Телесик - маленький хлопчик, який виявляє неабияку мудрість.

Зауважимо, що римована проза є базою казок про тварин, слугують джерелом спілкування героїв одного з одним. Використання цих усталених кліше надає казкам особливої колоритності і легкості для сприймання. Наприклад: в казці "Коза-дереза" діалог між дідом і козою.

Визначення коефіцієнта середньої частотності вживання експресивних елементів (тропів) у лексичній тканині пропонованих казкових текстів засвідчує їх певну хаотичність. Як засвідчують результати лінгвістичного аналізу, основна вага у створенні казкової ситуації припадає на епітети. Наявність епітетів у казковому сюжеті доповнює характеристику подій і героїв. Специфічними засобами вираження смислового змісту виступають метафори і повтори, з певним обмеженням зустрічається гіпербола, синекдоха, літота.

За результатами аналізу казок можна дійти висновків щодо доцільності їх використання в розв'язанні завдань збагачення мовлення старших дошкільників елементами експресивної лексики, яка складає третину мовного потенціалу українських народних казок.

2.5. Лінгводидактична модель розвитку експресивного мовлення дітей за допомогою казкових текстів

На першому відбірково-аналітичному етапі було розроблено "Казковий словничок", що включав словники мінімуми до кожної казки.

Основними критеріями добору слів до словників-мінімумів виступили: семантична цінність (важливість поняття, яке позначає слово); стилістична необмеженість (приналежність слова до будь-якого стилю мови); багатозначність (можливість вживання слова у прямому і переносному значеннях); експресивна характеристика (почуттєва різноманітність у позначенні основного смислового навантаження); частотність (відбір лексики, яка часто вживана в казковому тексті); комунікативність (вживання слова в активній мовленнєвій діяльності); доступність (лексика, що увійшла до словника, добиралася з урахуванням вікових особливостей дошкільників).

За семантичною ознакою всі слова було згруповано за двома напрямками: узагальнюючі слова та слова в переносному значенні (епітети, метафори, повтори, гіперболи, літоти, порівняння, метонімії, персоніфікації).

Словник-мінімум до української народної казки "Кривенька качечка": грибки, кущик, гніздечко, качечка, пір'ячко, кривенька, гарна, галочко, кужілочка, метений двір, тесаний стовп, лужок, ніжка.

Словник-мінімум до української народної казки "Царівна-жаба": сини, як соколи, таточку, срібні, стрілочки мідяні, чужі землі, садочок, ні високо ні низько, ні далеко ні близько, Іван Царенко, зелена жаба, жаб'ячий кожушок, гречаники як сонце гарні, блискавка, гарна наче зірниця зійшла, як зачала танцювати, той землі не черкнеться, гарна молодичка, криваві сльози, тридесяте царство, костяна нога, блідий, як молоко, світ за очі, срібний лучок, хатка на курячій ніжці, поручні золоті, поміст склом настелений, як ідеш так мов у дзеркалі, темний-темний, скляний палац, золоті двері.

Словник-мінімум до української народної казки "Яйце-райце": жайворонок каже, цариця-миша, орел бачить, просить, голубчику-братику, кістки розсипались, яйце-райце, криничка, гарненько, мурований стовп, дочка замурована, змія загадала, луг тріщить, пшениця сіється, Дніпро йшов, гора розкопується, комори будуються, золотий заєць, стара баба, стугонить земля, реве, гаряча, риба-окунь, парубок-річка, дядькова дитина, голуб каже.

Словник-мінімум до української народної казки "Коза-дереза": старий дід, червоні чоботи, кізонько мила, кізонько люба, місточок, кленовий листочок, гребелька, водиця, крапелька, коза-дереза, дубок, зайчику-побігайчику, страшний звір, вовчику-братику, лисичко-сестричко, рак-неборак, ведмедіку.

Словник-мінімум до української народної казки "Солом'яний бичок": солом'яний бичок, травиця, темний ліс, великий бор, бичок-третячок, із соломи зроблений, смолою засмолений, обідраний бік, лихо велике, не світ ні зоря, сірий вовк, капосні собаки, голубчику, лисичка, зайчик-побігайчик, ведмедик, тепла шапка, гарна шкурка, м'якенька, тепленька, рукавички.

Словник-мінімум до української народної казки "Казка про Івасика-Телесика": деревинка, колисочка, забавка, кулешик, ніжки, Івасик-Телесик, ніжки, ручки, синок, золотий човник, срібне веселечко, рибка, бережок, матінка, грубий голос, тоненький, зміючко, каміння розпадається, превисокий явір, Телесикове м'ясо, табун гусей, гусенята, крилята, батенько, крилятко, піріжок, крильця, казочка, бубликів в'язочка.

Нами було складено вступну лінгвістичну казку "Про дівчинку Барвинку", яка надалі була присутньою на багатьох заняттях.

Заняття з художньої літератури. Казка про дівчинку Барвинку

Мета: познайомити дітей із засобами експресивності, викликати бажання вживати їх у мовленні.

Словник: Мовлення, сонячна, Барвинка, Веселка.

Матеріал: ілюстрації феї Веселки, злої мачухи Чорно-білої Красуні, дівчинки Барвинки, батька Мовлення, зображення сонячної країни.

Хід заняття. Вихователь розповідає "Казку про дівчинку Барвинку":

Недалеко від нас існує чудова Сонячна країна. В ній живе гарна дівчинка Барвинка. Вона дуже любить все красиве і незвичне. У Барвинки в кімнаті росте багато квітів, живуть казкові звірі, птахи, панує затишок, спокій і тиша. Дівчинка Барвинка дуже обдарована, вона пише вірші й музику, гарно малює і танцює. Барвинка товаришує із хлопчиками та дівчатками. Всі вони живуть дружно і один одного не ображають, разом пишуть цікаві казки, складають загадкові історії з чарівними словами. Один із одним діти розмовляють лише ласкавим голосом і завжди посміхаються.

Але в мешканців сонячної країни є дуже зла і хитра мачуха Чорно-біла Красуня. Вона не пускала дітлахів нікуди подорожувати та не дозволяла ні з ким товаришувати. Діти від цього плакали і хворіли. Найстрашнішим було те, що мачуха забороняла дітям писати вірші. Вона перетворювала їх на липке павутиння і викидала на смітник. Батько дітей Мовлення був дуже м'якою і лагідною людиною і не міг завадити мачусі ображати дітей.

Одного разу, коли мачухи не було вдома, до дітей завітала в гості хрещена матуся фея Веселка. Коли вона побачила своїх племінників то дуже розгубилась і зніяковіла. "Так не може бути, діти повинні завжди сміятись і радіти", - подумала Веселка і вирішила допомогти їм втекти від злої мачухи.

Бесіда за змістом казки: Як називається країна, про яку я розповіла? Як звали її мешканців? Як звали дівчину? Як звали батька дітей? Діти, якими словами можна сказати про дівчинку Барвинку, яка вона? А якими словами можна сказати про мачуху, Чорно-білу Красуню? Яка вона? Якими словами можна сказати про батька Мовлення? Який він? А які б слова ви сказали про фею Веселку?

Вихователь: "Давайте з вами відправимося до сонячної країни і разом із феєю допоможемо дітям звільнитися від злої Чорно-білої Красуні".

Заняття з художньої літератури. В гостях у Івасика

Мета: познайомити дітей з героєм казки, збагачувати словник дітей епітетами.

Словник: Івасик, чарівна, зелена, соковита, блакитне, прозоре, чисте, дощовий, похмурий, сонячний, яскравий, блакитний, рожевий, жовтий, червоний, білий, золотий, сріблястий, вихований, синьоокий, золоточубий.

Матеріал: портрет Івасика, дівчинка Барвинка, альбом

Хід заняття. Вихователь показує портрет дівчинки Барвинки, пропонує пригадати, як звуть цю дівчину, назвати всі красиві слова про неї. Діти, Барвинка сьогодні запрошує всіх вас на гостини до себе, на день народження свого брата Івасика. Ось і портрет його, подивіться. Я вам розповім про нього. Івасик - старший брат Барвинки, дуже красивий, синьоокий, золоточубий хлопець. У нього є чарівна паличка, з якою він подорожує казками. Коли Івасику сумно, він розмальовує все навкруги. Доторкнеться до трави - вона стає зеленою і соковитою; опустить паличку в море - воно вмиє стає блакитним, прозорим і чистим. Дощовий, похмурий день Івасик може одним поштовхом руки перетворити на сонячний та яскравий. Івасик любить виходити на вулицю і всім перехожим дарувати кошики з квітами:

блакитними, рожевими, жовтими, червоними, білими, золотими та сріблястими. Івасик дуже вихований і до всіх звертається ласкаво і з повагою. А зараз, діти, ми з вами повинні придумати, що ж ми подаруємо Івасику. Я пропоную подарувати йому альбом, в якому ми запишемо всі слова, які можна побажати людині в день народження. Але пам'ятайте, що слова не повинні повторюватись, тому що однакові подарунки отримувати не цікаво. Вихователь показує дітям кольоровий альбом.

Діти, давайте зараз згадаємо з вами всі чарівні слова. Ви будете їх промовляти, а я записувати в альбом. Цей альбом передамо Івасику з дівчинкою Барвинкою, бо ми ж з вами всі зможемо до нього піти на день народження. Ось перша сторінка нашого альбому. Сюди ми запишемо всі слова про зовнішність Івасика. Подумайте, які красиві слова можна сказати про Івасика. Який він? Діти називають епітети: красивий, великий, стрункий, синьоокий, чорнобривий, веселий, радісний, золоточубий, білявий, гарний, молодий, ласкавий, милий, лагідний, доброзичливий.

Перегорнемо другу сторінку альбому, на цій сторінці напишемо слова про поведінку і характер хлопчика, його відносини з Барвинкою і товаришами. Івасик який? Діти називають метафори: лагідний, уважний, чемний, працьовитий, ласкавий, добрий, сміливий, дисциплінований.

Який же подарунок ми напишемо на третій сторінці? Яку погоду на день народження ми побажаємо хлопчику. Діти називають епітети: тепла, сонячна, тиха; небо чисте, блакитне.

Заняття з художньої літератури. Ганнуся може все

Мета: познайомити дітей із героями казки, викликати емоційний відгук. Збагачувати словник гіперболізованою лексикою

Словник: Ганнуся, збільшується, чарівна

Матеріал: портрет Ганнусі, дівчинка Барвинка.

Хід заняття. Вихователь: "Знову в нас на гостинах Барвинка, вона принесла фотографії своєї молодшої сестри Ганнусі (Барвинка показує портрет Ганнусі, діти роздивляються). Ганнуся від народження наділена

чарівною силою. Все, до чого Ганнуся доторкається, збільшується в декілька разів. До Ганнусі в гості завжди приходять багато друзів, приходять казкові герої, вона їм допомагає. Одного разу до Ганнусі прийшов Кирило Кожум'яка. Прийшов і каже: "Навчи мене, люба Ганнусю, як перемогти змія. Всі, хто намагався з ним воювати, загинули". Ганнуся уважно вислухала Кирила і наділила його чарівною силою, щоб він переміг змія. До Ганнусі звертались за допомогою Котигорошко і Іван-Побиван.

Ганнуся з маленького може зробити велике. Маленький дуб може перетворити в дубище, маленький камінець у камінище. Давайте і ми з вами спробуємо пограти в слова, з маленьких зробити величезні. Запишемо їх і передамо Ганнусі.

Вихователь пропонує слова: дуб (дубище), дід (дідище), лапа (лапище), зуб (зубище), рука (ручище); великий (величезний), здоровий (здоровенний) тощо. Діти по черзі придумують, як Ганнуся може допомогти героям казки.

Для експериментальної роботи було складено перспективний план використання українських народних казок. (Див. Таблиця 2.12).

Таблиця 2.12

План роботи з текстами українських народних казок

№	Назва казки	Вид казки	Термін
1	Колобок	Про тварин	Вересень
2	Рукавичка	Про тварин	-//-
3	Колосок	-//-	Жовтень
4	Коза-дереза	-//-	-//-
5	Кривенька качечка	-//-	Листопад
6	Котик і півник	-//-	Листопад
7	Солом'яний бичок	Про тварин	Грудень
8	Лисичка сестричка і вовк-панібрат	Про тварин	Грудень
9	Телесик	Чарівна	Січень
10	Пан Коцький	Чарівна	Січень
11	Царівна жаба	-//-	Лютий
12	Яйце-райце	-//-	Березень
13	Котигорошко	-//-	Квітень
14	Іван-Побиван	-//-	Квітень
15	Кирило-Кожум'яка	-//-	Травень

16	Калинова сопілка	Чарівна	Травень
17	Лисичка-сестричка	-//-	Червень
18	Про жар-птицю та вовка	Чарівна	Червень

На кожному занятті, що проводились із дітьми упродовж другого етапу були присутні герої з сонячної країни. Проілюструємо прикладами.

Заняття з художньої літератури. Розповідання української народної казки "Рукавичка"

Мета: розвивати вміння виділяти експресивні засоби епітет, метафору, повтори в казках.

Словник: мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, кабан-іклан, ведмідь-набрідь, вовчик-братик.

Матеріал: картонна рукавичка, дівчинка Барвинка, фотокартки героїв казки.

Хід заняття. Вихователь: "Колись дуже давно матуся Мова подарувала Барвинці на день народження пухнасту, чудову рукавичку. Барвинка завжди носила її з собою. Але одного разу вона пішла до лісу за грибами та ягодами і загубила там свою рукавичку. Знайшов її дідусь казкар і записав для вас казку (вихователь розповідає українську народну казку "Рукавичка"). Після розповідання казки вихователь звертається до дітей: "Діти, сьогодні до мене приходив дідусь і попросив вас знайти рукавичку і віддати Барвинці, щоб вона не сумувала. Бачите, яка сьогодні сумна Барвинка. Давайте розповімо Барвинці, хто жив у неї в рукавичці".

Діти пригадують, як звали звірів, що оселилися в рукавичці, потім вихователь пропонує написати їм листа, щоб вони допомогли відшукати рукавичку. Діти складають листи кожному герою казки.

Лист до мишки-шкряботушки.

Добрий день, мишко-шкряботушко! Пише тобі Коля. Сьогодні вранці до нас в дитячий садок прийшла в гості Барвинка. Вона дуже плакала, бо загубила свою улюблену рукавичку. Я разом зі своїми друзями хочу

допомогти Барвинці знайти рукавичку. Мишко-шкряботушко, запитай, будь ласка, у своїх друзів, які жили з тобою в рукавичці: лисичку-сестричку, вовчика-братика, кабана-іклана, зайчика-побігачика, жабку-скрекотушку, може вони її бачили? Якщо ти щось дізнаєшся, допоможи нам. До побачення.

Лист до жабки-скрекотушки.

Добрий день, жабко-скрекотушко! Пише тобі Настя. Я дуже люблю казку про рукавичку. Жабко-скрекотушко, допоможи мені, будь ласка, відшукати рукавичку, в якій ви жили разом. Спочатку мишка-шкряботушка, потім рукавичку знайшла ти, жабка-скрекотушка, потім до вас у рукавичку прийшло ще багато друзів: зайчик-побігачик, вовчик-братик, лисичка-сестричка. Шановна жабко-скрекотушко, чекаємо на тебе. До побачення.

Лист до ведмідя-набридя.

Добрий день, ведмідю-набридю! Пишуть тобі вихованці дитячого садка № 54 м. Луцька. Ми звертаємось до тебе за допомогою. Пам'ятаєш, якось ти йшов лісом і побачив рукавичку. Ти здивувався, що в лісі є рукавичка. В ній жили звірята: лисичка-сестричка, вовчик-братик, кабан-іклан, зайчик-побігачик, жабка-скрекотушка, мишка-шкряботушка. Коли ти захотів оселитись у рукавичці й постукав до рукавички, звірята розбіглись хто куди і забули, де була рукавичка. Ту рукавичку загубила наша подруга Барвинка. Допоможи їй відшукати рукавичку. Дякуємо. До побачення.

Діти по черзі складають листи до героїв казки, при цьому, промовляють імена всіх героїв. Наприкінці заняття вихователь віддає написані дітьми листи Барвинці і просить відправити звірятам.

Заняття з образотворчої діяльності (фрагмент). Малювання за змістом української народної казки "Котигорошко"

Мета: вчити дітей передавати казкові образи в малюнку; збагачувати та активізувати словник дітей експресивною лексикою за змістом казки.

Словник: Котигорошко, Вернигора, Вернидуб, Крутивус.

Матеріал: аркуші паперу, пензлі, різнокольорові фарби, Барвинка, Котигорошко.

Хід заняття. Вихователь: "На минулих заняттях до нас в гості приходили герої української народної казки "Котигорошко". Сьогодні Котигорошко прийшов до нас у гості з Барвинкою, яка чомусь сьогодні дуже похмура. Давайте послухаємо, що ж із нею трапилось. Барвинка розповідає дітям.

Барвинка: "Сьогодні в Сонячній країні сталося лихо, її мешканців взяв у полон ненажерливий змій. Мої друзі Івасик, Ганнуся, Катруся і всі мешканці звернулись по допомогу до Котигорошка. Він готовий нам допомогти, але самому йому це буде дуже важко. Котигорошкові на допомогу треба покликати братів. Та от біда, коли Котигорошко змагався зі змієм, він забув імена своїх братів у нього змій відібрав пам'ять. Давайте допоможемо Котигорошкові пригадати їхні імена, і де вони живуть".

Вихователь: "Зараз я вам нагадаю історії про братів Котигорошка. Ви уважно слухайте, а потім намалюєте їх. Ми покажемо малюнки Котигорошку, ви розповісте за своїм малюнком і Котигорошко обов'язково пригадає все". Вихователь розповідає уривки про братів Котигорошка:

Уривок 1. "Відтіль гора і відсіть гора, а між ними чоловік руками й ногами в ті гори вперся й розпихає їх..." Звуть цього чоловіка ... Діти як звали цього брата? (Вернигора). Який він був? Які слова можна про нього сказати?

Уривок 2 "Пішли вони. Коли бачать, чоловік серед лісу, як махне рукою - так дуби й вивертає з корінням. - Що ти, чоловіче, робиш? - Дерева вивертаю, щоб іти було простіше". З тих самих пір цього чоловіка прозвали ... Як прозвали цього чоловіка? (Вернидуб). Які слова можна сказати про нього?

Уривок 3. "Чоловік із здоровенними вусами сидить над річкою: як крутнув вусом, так вода й розступилася, що й по дну можна перейти..." Звуть цього чоловіка... Як звуть цього чоловіка? (Крутивус). Які слова можна про нього сказати?

Сьогодні, діти, ви будете малювати за змістом казки. Подумайте, кого ви будете малювати? Звертається до дітей: "Оленко, ти кого хочеш намалювати?"

Чому ти обрала Вернигору? Діти обирають героя і розповідають, чому саме цього героя вони хочуть намалювати. Діти малюють. По закінченні вихователь повідомляє, що на занятті з розвитку мовлення вони будуть розповідати за своїми малюнками і подарують їх Котигорошкові.

Заняття з розвитку мовлення. Складання розповідей за малюнками до української народної казки "Котигорошко"

Мета: збагачувати та активізувати словник дітей експресивною лексикою за змістом казки, розвивати зв'язне монологічне мовлення.

Словник: Котигорошко, Вернигора, Вернидуб, Крутивус.

Матеріал: Барвинка, хлопчик Котигорошко.

Хід заняття. Сьогодні до нас завітала Барвинка зі своїм товаришем Котигорошком, який так і не згадав, як звуть його братів, тому що Барвинка забула віддати Котигорошкові ваші малюнки. У кожного з вас на столі лежить малюнок, який ви намалювали минулого разу. Давайте зараз кожний з вас розповість, кого він намалював, і подарує свій малюнок Котигорошкові.

Вихователь пропонує дітям описати кожного героя за власним малюнком, використовуючи експресивну лексику. Відповіді дітей: Катя К.: "Я намалювала Крутивуса, який живе в казці разом із Котигорошком. Його називають Крутивусом тому, що він може своїми вусами зупинити річку. У нього довгі, величезні, руді вуса. Він зможе допомогти Котигорошку перемогти змія. Ще у Крутивуса є брати Вернигора, і Вернидуб. Всі вони дуже сильні та сміливі". Олена М.: "На моєму малюнку зображений молодший брат Котигорошка. Він дуже сильний і хоробрий. Він може руками розіпхати навіть гори. Його назвали Вернигора, тому, що він схожий на величезну гору, а не на чоловіка. Вернигора нікого не ображає і всім допомагає".

Кожна дитина описує свій малюнок. Наприкінці заняття, вихователь збирає у дітей малюнки і дарує їх Котигорошкові.

Вихователь: "Котигорошко, бажаємо тобі успіху в боротьбі зі змієм. Даруємо тобі малюнки, на яких зображені твої брати. За допомогою цих малюнків ти легко зможеш знайти своїх братів і врятувати сонячну країну від біди".

Заняття з художньої літератури. Узагальнююча бесіда за змістом українських народних казок

Мета: вчити за ілюстраціями впізнавати казки, розповідати окремі епізоди, використовуючи експресивну лексику.

Словник: мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, кабан-іклан, коза-дереза, синє море, зелені ліси, рак-неборак, вовчик-братик, ведмідь-набрідь.

Матеріал: Барвинка, ілюстрації до українських народних казок "Рукавичка", "Котик і півник", "Коза-дереза" (по 4-5 до кожної казки).

Хід заняття. На дошці виставлені ілюстрації до знайомих українських народних казок. Вихователь звертається до дітей: "Зараз ми з вами пригадаємо ваші улюблені українські народні казки (вихователь дає дітям завдання)".

Завдання 1. Розклади і пригадай

Вихователь: "Діти, розкладіть, будь ласка, ілюстрації до казок по порядку і назвіть казку. Яких героїв ви пам'ятаєте?" Діти по черзі розкладають ілюстрації до казок у потрібному порядку і потім розповідають за ними.

Завдання 2. Подивись і розкажи

Вихователь: "Подивіться, будь ласка, на малюнки до казок, які лежать у вас на столі, виберіть один із них та розкажіть, яка це казка і які казкові події на ньому зображено". Діти по черзі роздивляються малюнки і розповідають епізоди, що зображені на ньому з використанням експресивної лексики.

Аналогічні заняття проводяться за змістом інших українських народних казок.

Заняття з художньої літератури. Показ настільного театру за казкою "Солом'яний бичок" (фрагмент)

Мета: активізувати вживання експресивної лексики в мовленні; виховувати бажання брати активну участь у грі.

Словник: бичок-третячок, солом'яний бичок, лиска, вовчик, зайчик-побігайчик, смолою засмолений.

Персонажі: ведучий, бичок, дід, баба, зайчик, лисичка, вовчик, ведмедик, Барвника.

Підготовка до гри: перегляд діафільму "Солом'яний бичок".

Матеріал: площинні зображення казкових героїв, наклеєні на щільний картон чи фанеру, декорації (хата, темний ліс).

Хід гри: Вихователь запрошує Барвинку виконати роль баби. Роль ведучого вихователь бере на себе. Ролі тварин виконують діти. Діти-глядачі сідають широким колом навкруги імпровізованої сцени (святково прикрашений стіл), а виконавці з персонажами в руках розміщуються в різних кінцях кімнати. До початку показу театру вихователь домовляється з дітьми, що персонажі з'являються на сцені і починають діяти тільки тоді, коли їх назове ведучий. Діти переказують епізоди казки з використанням атрибутів театру.

Отже, нами було реалізовано лінгводидактичну модель збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою засобами української народної казки.

Прикінцевий етап дослідження передбачав вивчення ефективності розробленої методики збагачення словника старших дошкільників експресивною лексикою засобами української народної казки. З цією метою було проведено підсумкові зрізи з метою виявлення рівнів вживання експресивної лексики та рівнів розвитку експресивного мовлення старших дошкільників. Дітям контрольної і експериментальної груп були

запропоновані завдання до кожного з виокремлених критеріїв і показників, аналогічні тим, що давалися на констатуючому етапі експерименту.

Насамперед було з'ясовано кількісні і якісні зміни рівнів вживання експресивної лексики за змістом казок.

Кількісні порівняльні дані рівнів вживання експресивної лексики за змістом казкових текстів подано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Порівняльні дані рівнів вживання дітьми експресивної лексики за змістом казкових текстів (у %)

Етап експерименту	Група	Рівень			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
Констатуючий	ЕГ	-	9,2	30,2	60,6
	КГ	-	6,4	28,8	64,8
Контрольний	ЕГ	28	60,8	11,2	-
	КГ	2	32	14	52

За даними таблиці, в експериментальній групі значно підвищився рівень вживання експресивної лексики. Так, високого рівня вживання експресивної лексики досягли 28% дітей (до навчання високий рівень був відсутній). За експериментальними даними значно збільшилась кількість дітей експериментальної групи, які перебували на достатньому рівні вживання експресивної лексики за змістом казкового тексту: стало 60,8% (до навчання було 9,2%).

На середньому рівні вживання експресивної лексики залишилось 11,2% дітей (було 30,2%). Як засвідчує таблиця, низького рівня вживання експресивної лексики за змістом казок не зафіксовано (до навчання 60,6%).

Щодо контрольної групи, то на прикінцевому етапі були помітні незначні позитивні зміни, 2% дітей досягли високого рівня (на констатуючому етапі він був відсутній). Достатнього рівня вживання експресивної лексики досягли 32% дітей контрольної групи (було 8%). Середній рівень вживання експресивної лексики засвідчили 14% дітей (до навчання 28,8%). У більшій частини дітей (52%) було зафіксовано низький рівень (на констатуючому етапі було 64,8%).

Проілюструємо прикладами виконання експериментальних завдань дітьми експериментальної групи на прикінцевому та констатуючому етапах дослідження.

Завдання. Якого кольору твоя казка?

Євген М. (констатувальний зріз): "Моя казка жовтогаряча. Жовтогарячий - це колір хліба. Називається моя казка "Про півника і двох мишенят". В моїй казці панує мир і злагода. В моїй казці мишенята незвичайні, вони прямокутні і жовтого кольору. Півник у мене в казочці жовтогарячий тому, що він вирощував хліб" (середній рівень).

Євген М. (прикінцевий зріз): "У мене є мрія, коли я буду дорослим, я хочу стати художником і намалювати свою книгу, в якій будуть лише казки. Моя книга буде яскравою, доброю. Усі герої в моїй книзі будуть різного кольору. Добрі герої рожевого кольору, погані - сірого. Я намалював свою улюблену казку "Колобок". Рожевою фарбою я зобразив Колобка. Про нього і в казці написано дуже гарно: "Колобок - рум'яний бочок". Бабусю і дідуся я намалював синім кольором. Вони з одного боку гарні, тому що дали життя Колобочку, але й погані - вони хотіли його з'їсти. Лисичка-сестричка, зайчик, вовчику-братику, ведмедик, у мене сірі, вони бажали зла малесенькому колобочку" (достатній рівень).

Марійка О. (констатувальний зріз): "Коли я виросту, я хочу мати таке добре серце як у котика, який допомагає півникові. Я зобразила котика білим кольором, тому що він ніжний, пухнастий і добрий. Півник у мене різнокольоровий. Лисиця зла і улеслива. Вона не любить звірів, а тільки ображає їх" (достатній рівень).

Марійка О. (прикінцевий зріз): "Казка, яку я люблю, дуже важко змалювати, називається вона "Кирило Кожум'яка". В ній дуже багато героїв. Я зобразила їх великими, сильними. Кирило Кожум'яка у мене самий сильний та мудрий. Без нього ніхто в казці не міг жити спокійно та весело. Було б дуже гарно, щоб в житті були такі герої як Кирило Кожум'яка, який

може одного разу розірвати аж 12 шкір. Я дуже люблю цю казку" (високий рівень).

Значні позитивні зміни було зафіксовано під час визначення коефіцієнта використання експресивної лексики за змістом казки в експериментальній групі. Кількісні порівняльні дані коефіцієнта використання лексики за змістом казкового тексту подано в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Порівняльні дані коефіцієнта вживання дітьми експресивної лексики за змістом казкових текстів (у %)

Етап експерименту	Група	Коефіцієнт вживання експресивної лексики			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
		0,9-1	0,7-0,9	0,5-0,7	0,1-0,5
Констатувальний	ЕГ	-	-	8	92
	КГ	-	-	6	94
Контрольний	ЕГ	20	42	36	2
	КГ		18	24	58

Як засвідчує таблиця, в експериментальній групі з високим коефіцієнтом вживання експресивної лексики стало 20% (до навчання високий рівень був відсутній). Дітей з достатнім коефіцієнтом вживання експресивної лексики стало 42% (до навчання не було). Середній коефіцієнт вживання експресивної лексики стало 36% (до навчання було 8%). Дітей з низьким коефіцієнтом вживання експресивної лексики в експериментальній групі стало 2% (було до навчання 92%).

Щодо контрольної групи, то високого коефіцієнта вживання експресивної лексики за змістом казок зафіксовано не було. З достатнім коефіцієнтом вживання експресивної лексики стало 18% дітей (до навчання не було). Середній коефіцієнт вживання експресивної лексики засвідчили 24% дітей (було до навчання 6%). Та низький коефіцієнт вживання експресивної лексики став у 58% дітей (було 94%).

Порівняльні дані розуміння експресивної лексики за змістом казкових текстів наведено в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Порівняльні дані розуміння експресивної лексики за змістом казкових текстів (у %)

Етап експерименту	Група	Коефіцієнт розуміння експресивної лексики			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
		0,9-1	0,7-0,9	0,5-0,7	0,1-0,5
Констатувальний	ЕГ	-	-	28	72
	КГ	-	-	22	78
Контрольний	ЕГ	32	28	38	2
	КГ	2	14	16	68

Як засвідчує таблиця, високий показник коефіцієнту розуміння експресивної лексики засвідчили 32% дітей експериментальної групи (до навчання не було). Достатній коефіцієнт розуміння експресивної лексики виявився у 28% дітей (до навчання не було). Середній коефіцієнт розуміння експресивної лексики став у 38% (до навчання 22%), та низький коефіцієнт виявився у 2% дітей (до навчання 78%).

Щодо контрольної групи, то дітей з високим коефіцієнтом розуміння експресивної лексики стало лише 2% (до навчання не було). Достатній коефіцієнт виявився у 14% дітей контрольної групи (до навчання не було). Середній коефіцієнт розуміння експресивної лексики засвідчили 16% дітей (до навчання 22%). Переважна більшість дітей залишилась з низьким коефіцієнтом розуміння експресивної лексики 68% (до навчання 78%).

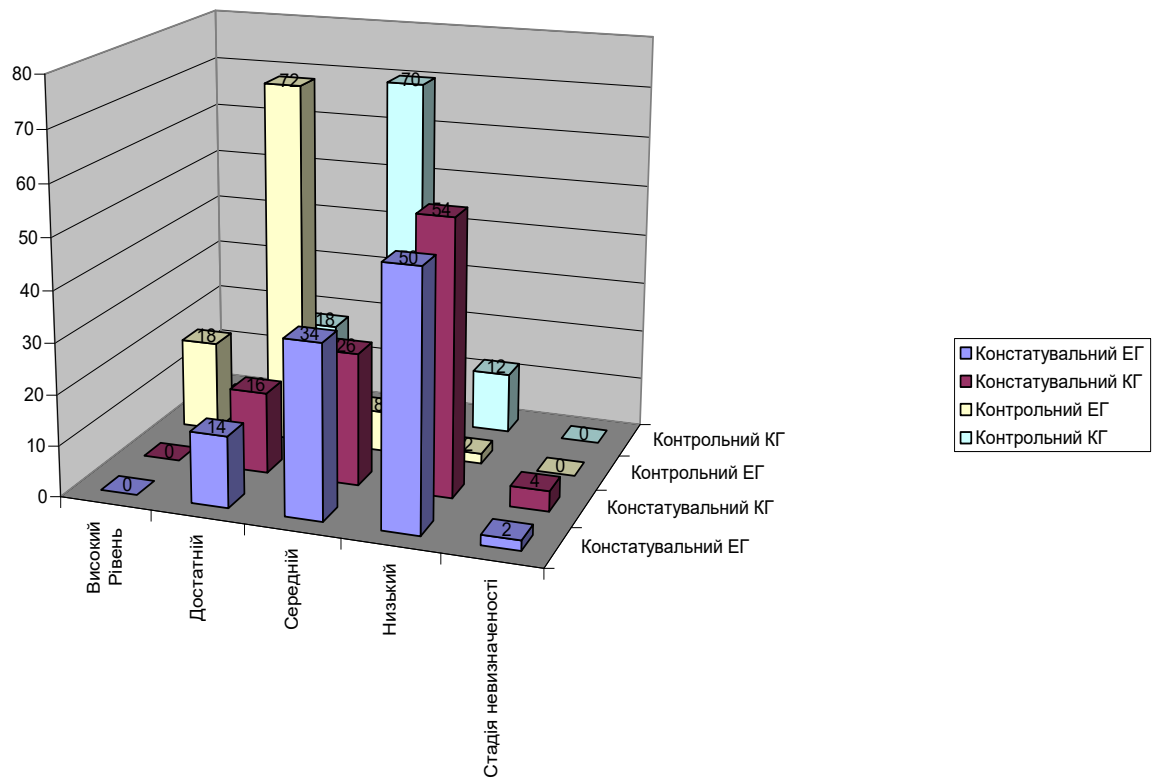
Відзначимо, що помітні кількісні та якісні зрушення було зафіксовано під час порівняльного аналізу рівнів розвитку експресивного мовлення дітей контрольної та експериментальної груп.

Таблиця 2.16

Порівняльні дані рівнів розвитку експресивного мовлення старших дошкільників (контрольний зріз) (у %)

Етап експеримент	Група	Рівень				Стадія невизначеності
		Високий	Достатній	Середній	Низький	
Констатувальний	ЕГ	0	14	34	50	2
	КГ	0	16	26	54	4
Контрольний	ЕГ	18	72	8	2	0
	КГ	0	18	70	12	0

Діаграма 2.1. Порівняльні дані рівнів розвитку експресивного мовлення старших дошкільників (контрольний зріз) (у %)

Як видно з таблиці і схеми, в експериментальній групі відбулися значні позитивні зрушення щодо рівневої характеристики рівнів розвитку експресивного мовлення дітей старшого дошкільного віку. Так, високого рівня розвитку експресивного мовлення досягли 18% дітей (на констатуючому етапі високий рівень був відсутній). На достатньому рівні стало 72% дітей (до навчання було 14%). Середній рівень розвитку експресивного мовлення засвідчили 8% дітей (було 34%). На низькому рівні залишилось 2% дітей (було 50%). Дітей з рівнем розвитку експресивного мовлення на стадії невизначеності в експериментальній групі виявлено не було.

Проаналізуємо рівень розвитку експресивного мовлення в контрольній групі. Так, високого рівня розвитку експресивного мовлення в контрольній групі не було зафіксовано, як і на констатуючому етапі. На достатньому рівні розвитку експресивного мовлення знаходились 18% дітей (було 16%). Як

з'ясувалось, значно збільшилась кількість дітей середнього рівня, їх стало 70% (було 26%). На низькому рівні розвитку експресивного мовлення залишилось 12% дітей (було 54%). Зауважимо, що в контрольній групі, як і в експериментальній, не було виявлено дітей на стадії невизначеності.

Отже, результати дослідження підтвердили ефективність запропонованої експериментальної методики збагачення мовлення старших дошкільників експресивною лексикою засобами української народної казки.

Було встановлено послідовні стадії збагачення словника експресивною лексикою, а саме: 1) відбір лексики з українських народних казок та її угруповання за словниками-мінімумами; 2) пояснення номінативного значення дібраної лексики і усвідомлення дітьми ролі експресивних засобів в українських народних казках; 3) ознайомлення дошкільників із українськими народними казками, змістовий аналіз казок; 4) збагачення словника експресивною лексикою в мовленнєвих ситуаціях; 5) самостійне продукування експресивного мовлення з опорою на наочність; 6) закріплення набутих навичок у процесі використання творчих завдань (літературні вікторини, творчі розповіді, ігри-драматизації, інсценування).

У процесі дослідження було визначено тенденції засвоєння експресивної лексики старшими дошкільниками: 1) ефективність засвоєння експресивних засобів мовлення залежить від рівня розуміння дітьми номінативного значення лексики казкових текстів; 2) темпи збагачення словника експресивною лексикою обумовлюються рівнем розвитку в дошкільників експресивного мовлення; 3) темпи активізації словника дітей щодо вживання експресивної лексики залежать від змістового насичення мовленнєвих вправ, ігрових ситуацій, лінгвістичних казок, запропонованих дітям; 4) міцність засвоєння експресивної лексики обумовлюється її систематичним використанням у різних видах діяльності дітей.

Отже, експериментальне дослідження дозволило дійти висновків, що розроблена нами методика і визначені педагогічні умови виявились

ефективними у розвитку експресивного боку мовлення старших дошкільників.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше вивчено проблему збагачення мовлення старших дошкільників експресивною лексикою засобами української народної казки, розроблено й апробовано експериментальну методику і педагогічні умови її реалізації.

Експресивна лексика - це сукупність слів, що виникли шляхом метафоризації, яка посилює лексичне значення конотативними ознаками. Конотативне значення слів виражається переважно за допомогою лексичних засобів мовлення - тропів.

Експресивне мовлення складний процес використання в навчально-мовленнєвій діяльності конотативно зумовлених лексичних одиниць, що відбувається шляхом усвідомлення семантичних особливостей лексичного значення слова і виражається здібністю використовувати лексичні засоби експресивності під час усних висловлювань.

Образне мовлення - це процес усвідомлення, розуміння, вживання у процесі мовленнєвої діяльності слів і словосполучень у переносному значенні, тобто використання у розмовному мовленні тропів.

Важлива роль у словниковій роботі зі старшими дошкільниками належить текстам українських народних казок. Лінгвістичний аналіз текстів українських народних казок засвідчив наявність у лексичній тканині казкових текстів експресивної лексики. Дані лінгвістичного аналізу засвідчили доцільність використання казкового тексту з метою розвитку експресивного боку мовлення старших дошкільників. Основна вага у створенні казкової ситуації припадає на епітети. Специфічними засобами вираження смислового змісту виступають метафори, повтори. З певним обмеженням зустрічаються в казкових текстах гіперболи, синекдохи, літоти.

За результатами аналізу наукових досліджень, навчально-методичних посібників, програм навчання і виховання в дошкільному закладі було з'ясовано стан проблеми розвитку мовлення дітей у теорії дошкільної освіти. Загалом зауважимо, що українська народна казка в сучасній лінгводидактиці

не використовується належним чином у процесі розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку, вона виступає здебільшого допоміжним засобом у мовленнєвій діяльності.

За даними аналізу планів навчально-виховної роботи, відвідування занять з розвитку мовлення, анкетування батьків, вихователів, виявилось, що в роботі дошкільних закладів не приділяється належної уваги використанню українських народних казок. Батьки і вихователі засвідчили недостатній рівень теоретичної і практичної підготовки з означеного питання.

Започатковуючи експеримент, було визначено критерії і показники розвитку експресивного мовлення старших дошкільників. З-поміж них: наявність лексико-семантичних засобів із показником: уживання в мовленні слів у переносному значенні; лексична наповнюваність усного продукування казкового тексту з показником співвідношення побутової, загальноживаної і експресивної лексики в усних висловлюваннях, під час опису, переказу, бесіди; доцільне використання тропів із показником: уживання в мовленні епітетів, метафор, гіпербол, персоніфікацій, метонімії, літот, синекдох, порівнянь; використання в мовленні синтаксичних засобів із показником: уживання в мовленні зачинів, кінцівок, віршованих рядків, повторів.

Педагогічними умовами збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою засобами української народної казки виступили: 1) розуміння дітьми змісту казкових текстів; 2) усвідомлення дітьми наявності експресивної лексики в текстах казок і власному мовленні; 3) наявність позитивних емоційних стимулів щодо пошуку дітьми відповідних слів, фраз, речень із експресивними засобами; 4) цілеспрямований добір експресивної лексики за змістом казок; 5) моделювання ігрових ситуацій за змістом казок; 6) взаємозв'язок різних видів діяльності (навчально-мовленнєвої, ігрової, театральної-ігрової, художньо-мовленнєвої, образотворчої) щодо активізації вживання дітьми експресивної лексики.

На формувальному етапі дослідження було розроблено лінгводидактичну модель збагачення мовлення старших дошкільників експресивною лексикою, яка обіймала чотири етапи: відбірково-аналітичний, первинно-ознайомлювальний, продуктивно-моделюючий і творчо-імпровізаторський. До кожного етапу було розроблено систему завдань, спрямованих на збагачення мовлення експресивною лексикою засобами української народної казки.

Прикінцевий етап дослідження засвідчив помітні позитивні кількісні та якісні зрушення рівнів розвитку експресивного мовлення дітей експериментальної групи. Так, високого рівня розвитку експресивного мовлення досягли 18% дітей (на констатувальному етапі високий рівень був відсутній). На достатньому рівні стало 72% дітей (до навчання 14%). Середній рівень розвитку експресивного мовлення засвідчили 8% дітей (було 34%). На низькому рівні залишилось 2% дітей (було 50%). Дітей з рівнем розвитку експресивного мовлення на стадії визначення в експериментальній групі виявлено не було. Високого рівня розвитку експресивного мовлення контрольної групи не було зафіксовано, як і на констатувальному етапі. На достатньому рівні знаходились 18% дітей (було 16%). Як з'ясувалось, значно збільшилась кількість дітей середнього рівня, їх стало 70% (було 26%). На низькому рівні розвитку експресивного мовлення залишилось 12% дітей (було 54%). Зауважимо, що в контрольній групі, як і в експериментальній групах не було виявлено дітей на стадії невизначеності.

За результатами дослідження було встановлено послідовні стадії збагачення мовлення експресивною лексикою, а саме: 1) відбір лексики з українських народних казок та її угруповання за словниками-мінімумами; 2) пояснення номінативного значення дібраної лексики і усвідомлення дітьми ролі експресивних засобів в українських народних казках; 3) ознайомлення дошкільників із українськими народними казками, змістовий їх аналіз; 4) збагачення словника експресивною лексикою в мовленнєвих ситуаціях; 5) самостійне продукування експресивного мовлення з опорою на наочність; 6)

закріплення набутих навичок у процесі використання творчих завдань: літературні вікторини, творчі розповіді, ігри-драматизації, інсценування.

У процесі дослідження було визначено тенденції засвоєння експресивної лексики старшими дошкільниками: 1) ефективність засвоєння експресивних засобів мовлення залежить від рівня розуміння дітьми номінативного значення лексики казок; 2) темпи збагачення словника обумовлюються рівнем розвитку в дошкільників експресивного мовлення; 3) темпи активізації мовлення дітей щодо вживання експресивної лексики залежать від змістового насичення мовленнєвих вправ, ігрових ситуацій, лінгвістичних казок, запропонованих дітям; 4) міцність засвоєння експресивної лексики обумовлюється її систематичним використанням у різних видах діяльності дітей.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці шляхів збагачення мовлення дітей дошкільного віку засобами малих жанрів українського фольклору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України № 33 від 12.01.2021 р. / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf
2. Березовський І.П. Українська народна творчість (20-30-ті рр. ХХ ст.) Відп.ред.П.Д.Палій. К.: Наукова думка, 1973.
3. Богуш А.М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. К.: Освіта, 1997.
4. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика. - Запоріжжя: ЛТД, 2000. -236 с.
5. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Навчально-методичний комплект з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку. К.: Генеза. 2017.
6. Богуш А.М., Малиновська Н.В. Перші кроки грамоти: передшкільний вік. Київ: «Слово», 2013. 420с.
7. Богуш Алла, Малиновська Наталія. Методика розвитку мовлення і навчання рідної мови дітей раннього і дошкільного віку. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2020 / <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/10165/1/Bohush%20%20Al%20Mykhailivna%202020.pdf>
8. Боровська Н.Казки як психотерапія для дорослих і дітей // Укр..мова й література в середніх класах, гімназіях та колегіумах: наук.-мет. Та літ.-мист.журнал / Засн. Міністерство освіти і науки України; вид-во „Пед. преса”. 2008. №9. С. 71-78
9. Боса Л.П., Хоменко Л.М. Мандрівка в книжкове царство. Ігри-заняття для дітей старшого дошкільного віку. - К.: Пальміра, 1998. - 45 с.
- 10.Бріцина О.Ю. Українська народна соціально-побутова казка. - К.: Наукова думка, 1989. - 145 с.

11. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку: Програма та методичні рекомендації / Укл. А.М.Богуш. - Одеса: Маяк, 1999. - 88с.
12. Гавриш Н. Розумне виховання сучасних дошкільнят К. : Видавництво: "Видавничий Дім "Слово", 2015. 176 с.
13. Гавриш Н.В. Де беруться казки // Джміль. - 2001. - №1. - С. 3-7.
14. Гавриш Н.В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці. - Донецьк: Лебідь, 2001.-218 с.
15. Гавриш Н.В. Художнє слово і дитяче мовлення. - Донецьк: Лебідь, 1999.-170 с.
16. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці: монографія. Донецьк : Лебідь, 2001. 218 с.
17. Гавриш Н. В. Розвиток словесної творчості дітей як педагогічна проблема // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. О, 2000. Вип. 12. С. 5-12.
18. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. -К.: Вища школа, 1985. - 360 с.
19. Гарачковська О. Жанр казки в дослідницькому дискурсі // Київська старовина: наук.істор.-філол. Журн./ Засновн.: Київський славістичний ун-т. 2007. №6. С.129-137.
20. Гнатюк В. Казки Закарпаття [Текст] / В. Гнатюк. Ужгород : Карпати, 2001. 388 с.
21. Гончаренко А.М. Розвиток мовленнєвої компетенції старших дошкільників. Київ : Світич, 2009. 128с.
22. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 450 с.
23. Давидюк В.Ф. Чи казка справді небилиця? 2-е вид. доповн., переробл. Луцьк: Ін-т культ. Антропології, 2005. 192 с.
24. Дитина. Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / В.О. Огнев'юк. 2013. 498с.

25. Дитина: Освітня програма для дітей від 2 до 7 років / Наук. кер. проекту Огнев'юк В.О.; авт. кол. Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, Н. І. Богданець-Білоskalенко [та ін.]; наук. ред.: Г. В. Беленька, М. А. Машовець; Мін. осв. і науки Укр.; Київ. ун-т ім. Грінченка. К.: Київ. ун-т ім. Грінченка, 2020. 440с.
26. Дитина: Освітня програма для дітей від двох до семи років [Текст] / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк; авт. кол.: Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, Н. І. Богданець-Білоskalенко та ін. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 304 с.
27. Дичківська І.М., Поніманська Т.І. М. Монтессорі: теорія і технологія. К., 2014. 304 с.
28. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія/ А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
29. Дошкільна лінгводидактика. Хрестоматія. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Упорядник Богуш А.М. Частина I та II. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2005. 720 с.
30. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. - К.: Вища школа, 1987. - 126 с.
31. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: навч. пос. для студ. ВНЗ. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. С.392.
32. Зайченко І.В. Історія педагогіки: у двох книгах К.: Видавничий дім Слово, 2010. Кн. II: Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. 2010. 1032 с.
33. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С. Русової. Чернігів, 1996.
34. Закон України "Про дошкільну освіту". К.: *Ред. ж-лу "Дошкільне виховання"*, 2001. 56 с.
35. Збельська Н., Карпуніна Л. Стара казка на новий лад // Дошкільне виховання. - 2001. - №5. - С. 26-28.

- 36.Збірник законодавчих і нормативних актів про дошкільну освіту / Упорядники К.Л.Крутій, Н.В.Погрібняк. 4-те видання. Доповнене. Запоріжжя: ТОВ "Ліпс"ЛТД, 2012. 336 с.
- 37.Золотий колосок: Зб. фольклорних літ. Творів для роботи з дітьми у дошкільних закладах за програмою „Дитина” / Упоряд. Н.Дзюбишина-Мельник. К.: Освіта, 1994.- 624 с.
- 38.Історія дошкільної педагогіки [Текст]: хрестоматія: навчальний посібник для студ. пед. ін-тів спец. 03.07.02 "Педагогіка і психологія (дошкільна)" / упоряд.: З. Н. Борисова, В. З. Смаль. 2-ге вид., доп. К.: Вища школа, 1990. 423 с.
- 39.Казка вчить добра і правди // Дошк.вих. 2005. №12. С.16-17.
- 40.Квасецька Я. Елементи народознавства як засіб формування національної свідомості у дошкільників: Вісник Прикарпатського національного ун-ту. Педагогіка. 2010. Вип.31. С.24-27.
- 41.Комплексна програма розвитку, навчання і виховання дітей раннього віку "Соняшник" / Л. В. Калуська. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 88 с.
- 42.Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку /Національна академія педагогічних наук України. Київ: ФОП Ференець В.Б., 2020. 44 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/12ta1d3vfwTtFhITpMTCJ-NO3SISU47Gd/view>
- 43.Короткова Н.А. Сюжетно-рольова гра старших дошкільників /Н.А. Короткова *Дитина в дитячому садку*. 2016. № 2. С. 84-87
- 44.Кочерган М.П. Загальне мовознавство. - К.: Академія, 1999. - 288 с.
- 45.Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручн.– 2-е вид, стер. К.: Знання-Пресс, 2003. 591 с.
- 46.Лесін В.М. Словник літературознавчих термінів. - К.: Радянська школа, 1985. - 250 с.
- 47.Лещенко О. Казки з ознайомлення дітей з витоками народознавства // Бібліотечка вихователя дит. садка. 2007. Лютий (№2). С.89-100.

- 48.Лисенко Н.В. Лисенко Н.В. Педагогіка українського дошкілля: У 3 частинах. Ч. 2: Навчальний посібник. К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. 360 с.
- 49.Луцан Н.І. Мовленнєвий розвиток дітей старшого дошкільного віку // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. - 2000. - Вип. 3. -С. 29-37.
- 50.Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. - К., 1999. -286 с.
- 51.Масло О.В. Українська народна казка: мовний аспект // Вивчаємо укр. мову та літ-ру. 2007. №1. С.7-10
- 52.Мацько Л.І., Мацько О.М., Сидоренко О.М. Українська мова. - К.: Либідь, 1999.-416 с.
- 53.Мишанич С.В. Фольклористичні та літературознавчі праці. Т.2. Донецьк: Дон.нац.ун-т, 2003. 468 с.
- 54.Мушкетик Л. Людина та її доля в народних казках Укр. Карпат // Народна творчість та етнографія. 2007. №5. С.4-10.
- 55.Наказ Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2021р. №33 "Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція". URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti-derzhavnogo-standartu-doshkilnoyi-osviti-nova-redakciya>
- 56.Народні мелодії з голосу Лесі Українки / Записав упорядив К.Квітка.– Фото тип. Вид з кн.. 1917 р. Луцьк:Вол.обл.др. 2006. 240 с.
- 57.Національна доктрина розвитку освіти України у ХХ столітті. - К.: Шкільний світ, 2001. - 23 с.
- 58.Олійник Г.А. Виразне читання. Основи теорії. - Тернопіль: Богдан, 2001.-224 с.
- 59.Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. - К.: Вежа, 1994. - 240 с.

- 60.Піроженко Т. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 152 с.
- 61.Поліщук Ф.М. Вивчення усної народної творчості: Посібн. для вчителів. К.: Рад.шк., 1978. 128 с.
- 62.Положення про заклад дошкільної освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2003 р. № 305 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2021 р. № 86). / Кабінет міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2021-п#Text>
- 63.Пономаренко М. Від казочки до казочки // Поч.освіта. 2006. Черв.(№23). С.3-23.
- 64.Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. - Тернопіль: Богдан, 2000. - 248 с.
- 65.Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник / Упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної; Пер. А. Колодної. — К.: Мистецтво, 1985. 302 с.
- 66.Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2628-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>
- 67.Програма розвитку дитини дошкільного віку "Українське дошкілля" / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко. Тернопіль : Мандрівець, 2013. 264 с.
- 68.Програма розвитку дітей дошкільного віку "Впевнений старт" / О. О. Андрієтти, О.П. Голубович, О. П. Долинна, Т. В. Дяченко, Т. С. Ільченко, Г. Є. Іванова, Г.М. Лисенко, Т. В. Панасюк, Г. В. Петрова, Т. О. Піроженко, Н. М. Романко, Н.А. Случинська, Н.І. Трикоз. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 104 с.
- 69.Програма розвитку дітей старшого дошкільного віку "Впевнений старт" *Палїтра педагога*. 2010. №4. С.4-26.

70. Програма розвитку дітей від пренатального періоду до трьох років "Оберіг". Тернопіль : Мандрівець, 2014.
71. Програми розвитку дітей дошкільного віку / Департамент освіти і науки Запорізької міської ради. URL: <https://osvita.city/osvita/doskilna-osvita/programi-rozvitku-ditej-doskilnogo-viku>
72. Ройз С. Цілющі властивості казки відомі віддавна // Урок української. 2005. №11/12. С.47.
73. Стадній А. С. Джерела мовної експресії / А. С. Стадній // Наук. зап. / Нац. ун-т „Острозька акад.” Острог : Вид-во Нац. ун-ту „Острозька акад.”, 2009. Вип. 11. С. 371-376. (Сер. „Філологічна”).
74. Субот О.І. Колосочок // Розкажіть онуку. 2006. Серп.(№15/16). С.42-45.
75. Суторміна О. З нами казка йде до школи // Дошкільне виховання. - 2001.-№3.-С. 26-30.
76. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія/ Уклад.:О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. К.:Знання. 2005. с.494-507.
77. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка - К.: Вища школа, 1997. - 492 с.
78. Таємниці віків: Укр.. народні думи, легенди, перекази, пісні, казки...: Навч. посібн. [Хрестоматія] Упоряд. О.Г.Мукомела. К.: Грамота, 2001. 512 с.
79. Таланчук О.М. Українознавство: Усна народна творчість: Навч.-метод. посібн. для студ. і вчит. К.: Либідь, 1998. 245 с.
80. Тихолоз Н. Ізмарагди Франкового казкосвіту: Літературознавче дослідження. — К.: Веселка, 2006. — 47 с. — (Урок літератури).
81. Українські народні казки, легенди, анекдоти: [Зб.] Упоряд., передм. та прим. В.Юзвенко; Дужон. В.Г.Бариба, К.: Молодь, 1989. 430 с.
82. Українські народні казки. - К.: Веселка, 2000. - 111с.

83. Улюкаєва І.Г. Історія дошкільної педагогіки: підручник. К.: Видавничий Дім "Слово", 2016. 424 с.
84. Філоненко С.О. Усна народна творчість: навч. посібн. для студентів ВНЗ/ С.Д.Філоненко. К.: Центр учбової літ-ри, 2008. 416с.
85. Ушинський К.Д. Чотири бажання : казки та оповідання для дітей / Костянтин Ушинський ; пер. з рос. О. П. Макаренко. – Тернопіль : Навч. кн.-Богдан, 2012. – 36 с. : кольор. іл. – Текст також доступний в Інтернеті: https://bohdan-books.com/userfiles/file/books/lib_file_1872503668.pdf. Художнє слово в житті дитини. Молодший дошкільний вік: посібник-хрестоматія / упоряд. С. О. Павлюк. Харків: Видавництво "Ранок", 2012. 320 с.
86. Чабаненко В.А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. - 1984. - № 2. - С. 13-15.

Список пропонованих казок
для роботи з дітьми
у різних вікових групах.
І молодша.

1. «Ріпка» - рос. нар. казка обр. І.Франка.
2. «Колобок» - укр. нар. казка
3. «Козенята і вовк» обр. К.Ушинського.
4. «Рукавичка» укр. нар. казка.
5. «Коза-дереза» укр. нар. казка.
6. «Маша і ведмідь» рос. нар. казка обр. М.Булатова.
7. «Курочка Ряба» рос. нар. казка.
8. «Лисичка-сестричка» укр. нар. казка
9. «Теремок» рос. нар. казка.
10. «Заячі страхи» укр. нар. казка.
11. «Про двох цапків» укр. нар. казка обр. М.Коцюбинського.
12. «Три ведмеді» - рос. нар. казка.

II молодша.

1. «Коржик» укр. нар. казка.
2. «Казка про дурне мишенятко» С.Маршак обр. О.Капіци.
3. «У гості до сонечка» словацька нар. казка.
4. «Три ведмеді» Л.Толстого.
5. «Коза-дереза» укр. нар. казка.
6. «Рукавичка» укр. нар. казка.
7. «Півник та двоє мишенят» укр. нар.казка.

8. «Теремок» рос. нар. казка.
9. «Лисичка та Журавель» укр. нар. казка.
10. «Котик і Півник» рос. нар. казка.
11. «Ріпка» рос. нар. казка обр. І.Франка.
12. «Колобок» укр. нар. казка.
13. «Кривенька качечка» укр. нар. казка.
14. «Вовк та козенята» рос. нар. казка обр.О.Толстого.
15. «Заєць, лисиця та півень» рос. нар. казка.

Середня група.

1. «Рукавичка» укр. нар. казка.
2. «Хто сказав: няв!?» В.Сутієв.
3. «Солом'яний бичок».
4. «Двоє жадібних ведмежат».
5. «Червона Шапочка» Ш.Перро.
6. «Гуси-лебеді» рос. нар. казка.
7. «Колосок» укр. нар. казка.
8. «Як звірі хату будували» укр. нар. казка.
9. «Троє поросят» англ. нар. казка.
10. «Кіт, півень та лисиця» рос. нар. казка.

11. «Вовк та семеро козенят» рос. нар. казка обр. О.Толстого.
12. «Коза-дереза» укр. нар. казка.
13. «Цап та баран» укр. нар. казка.
14. «Ох» укр. нар. казка.
15. «Дідова дочка і бабина дочка» укр. нар. казка.
16. «Телесик» укр. нар. казка.
17. «Сніжниця» укр. нар. казка.
18. «Хаврошечка» рос. нар. казка обр. О.Толстого.

Старша група.

1. «Терем-теремок» С.Маршак.
2. «Муха-цокотуха» К.Чуковського.
3. «Лисичка сестричка і вовк панібрат» укр. нар. казка.
4. «Троє поросят» англ. нар. казка. обр. С.Михалкова.
5. «Хаврошечка» рос. нар. казка обр. О.Толстого.
6. «Бременські музиканти» Бр.Грімм.
7. «У гості до сонечка» словацька нар. казка.
8. «Сестричка Оленка і братик Іванко» укр. нар. казка.
9. «Сивко-бурко» рос. нар. казка.
10. «Казка про рибалку та рибку» О.Пушкін.
11. «Коза-дереза» укр. нар. казка.
12. «Пан Коцький» укр. нар. казка.
13. «Царівна-жаба» укр. нар. казка.
14. «Яйце-райце» укр. нар. казка.
15. «Котигорошко» укр. нар. казка.
16. «Розумниця» укр. нар. казка.
17. «Попелюшка» Ш.Перро.

Анотація

У дослідженні вперше вивчено проблему збагачення мовлення старших дошкільників експресивною лексикою засобами української народної казки, розроблено й апробовано експериментальну методику і педагогічні умови її реалізації.

За результатами аналізу наукових досліджень, навчально-методичних посібників, програм навчання і виховання в дошкільному закладі було з'ясовано стан проблеми розвитку мовлення дітей у теорії дошкільної освіти. За даними аналізу планів навчально-виховної роботи, відвідування занять з розвитку мовлення, анкетування батьків, вихователів, виявилось, що в роботі дошкільних закладів не приділяється належної уваги використанню українських народних казок. Батьки і вихователі засвідчили недостатній рівень теоретичної і практичної підготовки з означеного питання.

Започатковуючи експеримент, було визначено критерії і показники розвитку експресивного мовлення старших дошкільників.

На формувальному етапі дослідження було розроблено лінгводидактичну модель збагачення мовлення старших дошкільників експресивною лексикою, яка обіймала чотири етапи: відбірково-аналітичний, первинно-ознайомлювальний, продуктивно-моделюючий і творчо-імпровізаторський. До кожного етапу було розроблено систему завдань, спрямованих на збагачення мовлення експресивною лексикою засобами української народної казки.

Прикінцевий етап дослідження засвідчив помітні позитивні кількісні та якісні зрушення рівнів розвитку експресивного мовлення дітей експериментальної групи. У процесі дослідження було визначено тенденції засвоєння експресивної лексики старшими дошкільниками.

Ключові слова: народна казка, експресивна лексика, експресивне мовлення.

Annotation

In the study, for the first time, the problem of enriching the speech of older preschoolers with expressive vocabulary by means of Ukrainian folk tales was studied, experimental methods and pedagogical conditions for its implementation were developed and tested.

Based on the results of the analysis of scientific research, teaching and methodical manuals, programs of training and upbringing in a preschool institution, the state of the problem of children's speech development in the theory of preschool education was clarified. According to the analysis of educational work plans, attendance at speech development classes, questionnaires of parents, educators, it turned out that in the work of preschool institutions, due attention is not paid to the use of Ukrainian folk tales. Parents and educators testified to an insufficient level of theoretical and practical training on this issue.

Starting the experiment, the criteria and indicators of the development of expressive speech of older preschoolers were determined.

At the formative stage of the study, a linguistic didactic model of enriching the speech of older preschoolers with expressive vocabulary was developed, which included four stages: selective-analytical, primary-introduction, productive-modeling, and creative-improvisational. For each stage, a system of tasks aimed at enriching speech with expressive vocabulary by means of Ukrainian folk tales was developed.

The final stage of the study showed noticeable positive quantitative and qualitative shifts in the levels of expressive speech development of children in the experimental group. In the process of the research, the tendencies of acquisition of expressive vocabulary by older preschoolers were determined.

Key words: folk tale, expressive vocabulary, expressive speech.